

MERITXELL FERRÉ BALDRICH. Universitat Rovira i Virgili i Centre de Lectura de Reus

LA RENOVACIÓ PEDAGÒGICA ALS PAÏSOS CATALANS A PRINCIPIS DEL SEGLE XX

A principis del segle xx els Països Catalans van viure un intens procés de renovació pedagògica, impulsat per la necessitat de transformar un sistema educatiu anacrònic i insuficient. Malgrat les diferències sociopolítiques entre Catalunya, el País Valencià i les illes Balears, aquest moviment compartia un esperit regenerador, en sintonia amb els corrents europeus de renovació educativa.

Pere Solà analitza el fenomen a Catalunya i destaca el paper d'iniciatives privades i municipals com l'Escola Moderna i el Liceu Escolar de Lleida, projectes que introduïren metodologies innovadores centrades en el desenvolupament integral de l'infant i l'aprenentatge actiu. A més, defensaven el laïcisme i la catalanitat, valors que cristal·litzaren en l'Escola Nova Unificada (1936), un ambiciós projecte d'ensenyament públic i progressista impulsat durant la Segona República. Pel que fa a les illes Balears, Bernat Sureda examina la contribució de figures clau com Joan Benejam, Gabriel Comas i Rivas i Joan Capó, els quals promogueren la creació d'escoles graduades i la formació continuada del professorat. En aquest context, es van impulsar institucions com el Museu Pedagògic Provincial i es van construir escoles amb criteris higienistes, en consonància amb els avenços en salut pública de l'època. A més, es van desenvolupar escoles racionalistes influenciades per l'Escola Moderna.

Rosa i Josepa Sensat amb un grup d'alumnes de l'Escola del Bosc, a Montjuïc (1920-1930). Arxiu Nacional de Catalunya. Autor desconegut.

La renovació pedagògica al País Valencià, abordada per Carmen Agulló, es va enfrontar a obstacles considerables, però també generà iniciatives rellevants. El moviment blasquista impulsà una xarxa d'escoles laiques que advocaven per una educació activa, democràtica i científica. Aquestes escoles fomentaven la coeducació i les colònies escolars, en línia amb els corrents europeus d'educació progressista.

Sergi Bernal posa en relleu la figura d'Antoni Benaiges, mestre català i seguidor de la pedagogia de Freinet, que aplicà amb èxit a l'escola de Bañuelos de Bureba (Burgos). Benaiges, defensor de l'educació cooperativa i de l'expressió lliure de l'alumnat, va ser assassinat el 1936 pels feixistes a causa de les seves idees progressistes.

Grup de nens de Barcelona abans de sortir de colònies.

Font: Fons Josep Maria Sagarra i Plana. Arxiu Nacional de Catalunya).

Finalment, Albert Taulé explora el paper de les revistes escolars impreses en tipografies escolars. Molts d'aquests materials van ser destruïts, però els exemplars que s'han conservat constitueixen un valuós patrimoni documental per a l'estudi de la pedagogia progressista.

En conjunt, aquests articles evidencien un procés de modernització educativa marcat per resistències, però també per iniciatives que van transformar profundament la pedagogia i van establir les bases d'una concepció més científica, laica i innovadora de l'ensenyament als Països Catalans. ■

(renovació pedagògica)

PERE SOLÀ I GUSSINYER. Catedràtic emèrit d'Història de l'Educació,
Universitat Autònoma de Barcelona

LA RENOVACIÓ PEDAGÒGICA A PRINCIPIS DEL SEGLE XX A CATALUNYA

PRESENTACIÓ

Segons un corrent d'estudiosos, hi ha hagut tres onades de renovació educativa a Catalunya fins avui. La primera onada s'esdevingué entre 1900 i 1939. «La segona, de 1939 a 1980, abastaria els anys del franquisme i la

transició a la democràcia; i la tercera, a partir de 2005, seria la que estem vivint en aquests moments».¹ Semblaria, però, que ni qualitativament ni quantitativament la segona i tercera onades de transformacions educatives es poden comparar amb la primera. Vegem-ho més en detall.

NOTES CONTEXTUALS

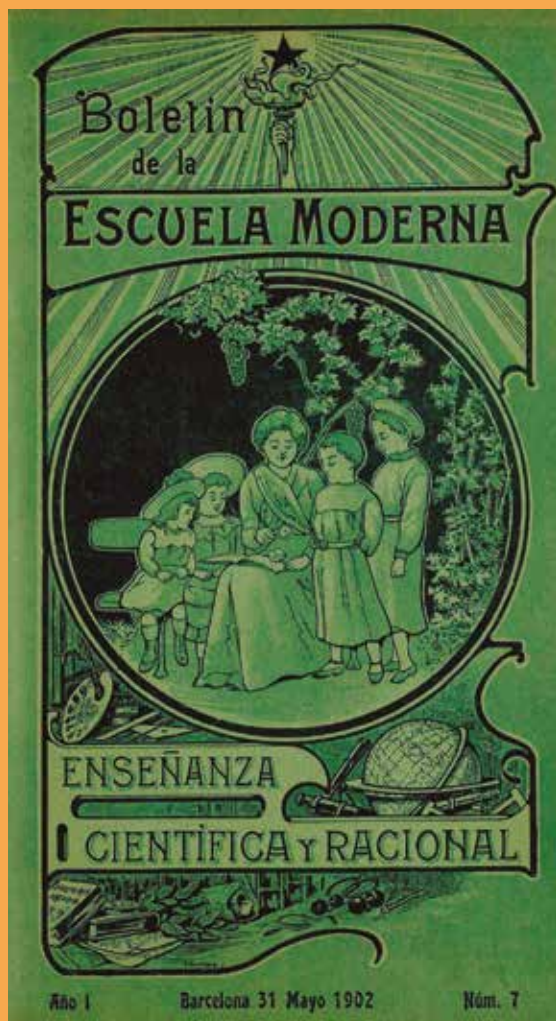
Catalunya era, a principis del segle xx, un bocinet d'Europa en plena transformació demogràfica i social, coneguda al món pel seu alt grau de conflictivitat social. Al camp els petits pagesos i jornalers començaven a muntar sindicats agrícoles i cooperatives per combatre el caciquisme i a les ciutats la classe treballadora (nens i nenes inclosos) vivia situacions extremes, amb condicions de treball inhumanes, sous sovint miserables i llargues jornades laborals de fins a dotze i catorze hores diàries, de dilluns a dissabte.

Això feia que l'enfrontament de classes socials ocupés un lloc central en la primera dècada del segle xx, marcada per la Setmana Tràgica, que va començar el 26 de juliol de 1909 amb una vaga general convocada per la plataforma sindical Solidaritat Obrera i va fer estralls a tot el Principat. Set anys abans, el 1902, havia tingut lloc una vaga general amb l'objectiu fracassat de fer baixar la jornada laboral de dotze a nou hores. A causa de la inoperància dels organismes de mediació i de la fèrria oposició de la patronal a les reivindicacions, part dels treballadors i treballadores trobaven esperança en l'anarcosindicalisme que tot just despuntava: els anys 1910-1911 va tenir lloc el procés de creació de la Confederació Nacional del Treball (CNT).

Políticament parlant, el país estava superant el caciquisme dels partits monàrquics, amb moviments emergents com el catalanisme polític (Solidaritat Catalana) i el republicanisme, dividit històricament entre diverses faccions, a més d'un populisme en ascens, el lerrouxisme. L'epicentre de totes aquestes tensions polítiques i socials era, naturalment, el cap i casal, però trobem mostres importants dels canvis a moltes comarques i viles. Una ciutat industrial com Terrassa, per exemple, va viure ni més ni menys que quatre vagues generals entre 1902 i 1913.²

En aquest ambient convuls i ensems ric en iniciatives i possibilitats, la intel·lectualitat catalana i elements il·lustrats de la burgesia i de la classe obrera miren cap a Europa, sobre-

Butlletí de l'Escola Moderna de Francesc Ferrer i Guàrdia, portada, n°7, maig 1902. Font: Fons digital Fundació Ferrer i Guàrdia. Barcelona

tot cap a França. Catalunya viu a fons el Modernisme, tan ben simbolitzat per Joan Maragall (1860-1911), de la mateixa manera que s'amararà del Noucentisme d'Eugeni d'Ors (1881-1954) que s'expandeix durant la Mancomunitat de Catalunya. Aquesta darrera intentà superar la inoperància i inacció estatal a partir de l'impuls inicial de la Diputació de Prat de la Riba. Així, es va proposar una política educativa de qualitat en molts àmbits de l'educació formal i no formal, com l'ensenyament superior, normal, primari, tècnic i industrial, comercial, artístic, popular i professional.

La població catalana assolí quasi dos milions cent mil habitants l'any 1910. Representava poc més de la meitat del contingent del domini lingüístic. L'any 1900 poc més de la meitat dels ciutadans de Barcelona sabia llegir i escriure. Si agafem el conjunt català, mentre que un 47,5 % dels homes

sabia llegir i escriure, únicament un 30,3 % de les dones n'era capaç.

Aquestes xifres parlen totes soles del fracàs de l'ensenyament públic elemental, regit per la Llei d'educació del ministre Claudio Moyano, de 1857, de llarga vida.³ El marc legal amb què es trobaven els reformadors de l'educació de principis del segle xx estava determinat per una llei d'un centralisme absolut, que racionalitzava l'accés dels funcionaris docents i que marcava una obligatorietat escolar limitada i que, a més, «no reconeixia la llengua dels territoris d'expressió lingüística catalana ni de cap altre idioma de l'Estat diferent de l'oficial».⁴

VERS UNA SINERGIA PÚBLICO-PRIVADA PER A LA MILLORA EDUCATIVA GLOBAL

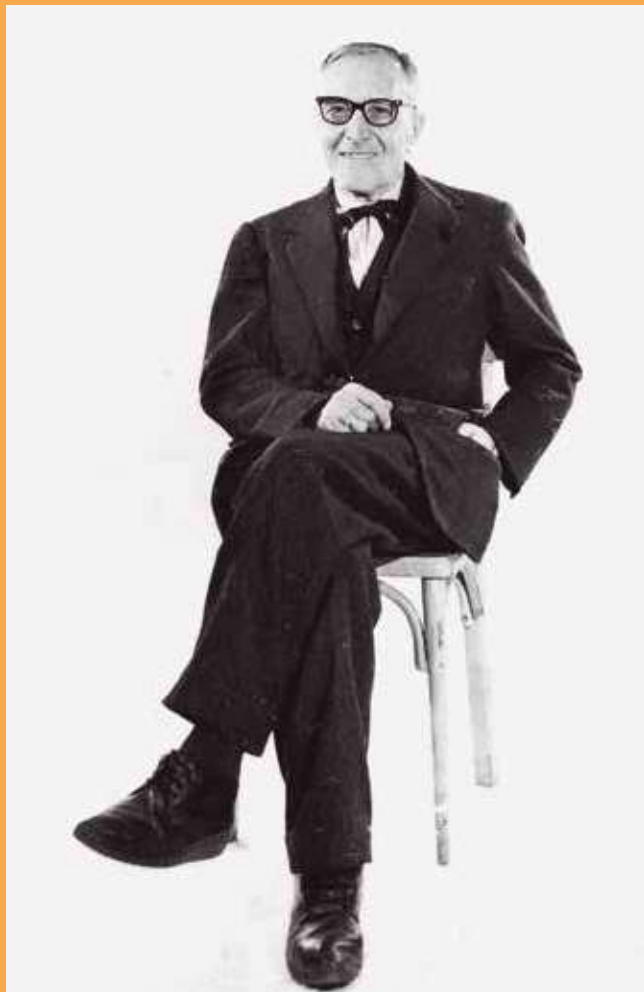
L'estat de deixadesa de l'escola pública ajuda a entendre l'abast qualitatiu i quantitatiu de les iniciatives educatives de millora a començaments del segle xx. Alexandre Galí (1886-1969), el millor estudiós de l'evolució educativa catalana abans de Jordi Monés, subratlla el pes essencial de la iniciativa no oficial i marca com a exponents del canvi pedagògic una sèrie de fites, des de les escoles de l'Ateneu Igualadí de la Classe Obrera (des del darrer quart del segle xix), el Col·legi Sant Jordi (1898) o l'Escola Moderna de Ferrer i Guàrdia (1901),⁵ fins a la Mútua Escolar Blanquerna (1924) o l'Escola de s'Agaró (1935).⁶

A totes aquestes iniciatives no oficials destacades per Galí cal afegir-ne d'altres com el Liceu Escolar de Frederic Godàs a Lleida⁷ o, tant al Principat com al conjunt dels Països Catalans (Galí no ho diu; és més, ho menysté), el paper que van fer les escoles racionalistes d'ateneus i sindicats llibertaris i les dels patronats laïcistes/republicans.⁸

Cal fer referència també a l'acció dinamitzadora de diferents ajuntaments i sobretot de la Mancomunitat de Catalunya, impulsora dels Estudis Normals i de l'Escola d'Estiu i instigadora de construccions escolars modèliques al territori. L'ajuntament de Barcelona, un cop fracassat el projecte del Pressupost Extraordinari de Cultura de 1908 per a la creació de quatre escoles públiques d'excel·lència educativa, va entomar el repte de la millora de l'educació popular. Al cap d'uns anys se'n van veure resultats: l'Escola del Bosc, inaugurada el 1914 (a semblança de la Waldschule, creada deu anys abans a Charlottenburg), situada a la muntanya de Montjuïc, fou la primera de les anomenades «escoles a l'aire lliure» municipals barcelonines. La següent l'Escola del Mar (des de 1921) a la platja de la Barceloneta i l'Escola Bosc del Guinardó (des de 1923), entre altres. Val a dir que la capital catalana es va dotar d'un organisme ambiciós, l'anomenada Comissió de Cultura (des de 1915), que derivà el 1922 en el Patronat Escolar de Barcelona.⁹

L'afany formatiu de molts dels docents d'aquestes institucions era encomiable. Se sol citar al respecte la trajectòria de

Alexandre Galí i Coll, pedagog i polígraf, autor de la *Història de les institucions i del moviment cultural a Catalunya*. Font: Viquipèdia (consulta 2024). Fons A.G. ANC.

(renovació pedagògica)

Liceu Escolar de Lleida (1906-1937): l'edifici nou i el destruït per l'aviació feixista. Font: <https://www.edificisferits.cat/listing/liceu-escolar-de-lleida/>

la mestra Rosa Sensat i Vilà (1873-1961), que va ser directora de nenes a l'Escola del Bosc de Montjuïc. Seguia els passos de les colònies escolars existents des de 1906,¹⁰ buscava acostar els nens al món del treball i de la vida quotidiana (a partir de notícies de diari com el desenvolupament de la Primera Guerra Mundial, per exemple) i recorria als «centres d'interès» de Decroly.¹¹

També cal consignar la tasca de tots els col·lectius, petits però selectes, de mestres i professors de l'ensenyament públic, una «aristocràcia de mestres» de Girona, Lleida i Tarragona, en dir de Galí, que lluitaven per la dignificació i la qualitat del servei que feien.¹²

Més endavant, entre 1930 i 1936 destacà el Grup Batec, entitat de mestres de Lleida i comarques de Ponent que va ser un dels nuclis de la primera associació espanyola de pedagogia Freinet.¹³

Són prou coneguts els trets característics del moviment vers l'excel·lència pedagògica de les primeres dècades del segle xx (moviment de l'Escola Nova), sota l'imperatiu genèric d'un centrament en l'infant (moviment paidocèntric, «*Vom Kinde aus*»). Referents del passat com Jean Jacques Rousseau (1712-1778) o Lev Tolstoi (1828-1910) i coetanis com John Dewey (1859-1952), Maria Montessori (1870-1952) o Ovide Decroly (1871-1932) determinen el paper que comencen a tenir en els reformadors pedagògics el principi de l'escola per a la vida, la connexió íntima amb l'entorn natural, el respecte de la llibertat, l'autonomia i l'espontaneïtat infantil, la coeducació de sexes, l'higienisme, la psicopedagogia, l'educació especial o l'educació sexual.

La posada en pràctica dels principis de l'Escola Nova és paral·lela amb un creixent esforç de normalització de la llengua

catalana, combatent una herència escolar jacobina i castellanoitzadora de gairebé dos segles. Hi ha una excepció important en aquest aspecte: l'Escola Moderna de Francesc Ferrer i Guàrdia menysté l'ús escolar del català a favor de l'espanyol (a manca del coneixement generalitzat de l'esperanto), en nom d'una determinada concepció de l'internacionalisme obrer. Seguidors crítics seus com Albà Rossell i Llongueres (1881-1964) o Joan Puig Elias (1898-1972) no li faran costat.

L'explosió creativa en matèria educativa de les quatre primeres dècades del segle xx a Catalunya no té parangó. El colofó del període ve representat per l'establiment de l'Escola Nova Unificada, posada en marxa a correuita arran de la revolució social de 1936. Era un model d'escola pública que pretenia omplir el buit d'oferta educativa creat per l'abolició de l'escola de tendència confessional, i es basava en els principis de l'Escola Nova i en la gratuïtat, la unificació escolar, la laïcitat, la coeducació i la catalanitat.¹⁴

Es constata com, a mesura que persones, institucions privades i organismes públics apliquen i experimenten els canvis de l'Escola Nova, es fa més evident que cal sostenir aquestes transformacions, amb dues premisses estructurals. Una és la catalanitat, la llengua del país com a element cohesionant inexcusable, i l'altra és la laïcitat: l'educació en tant que servei públic no pot estar sotmesa a cap confessió religiosa (llegiu, en el cas català, l'Església catòlica).

L'ambició emancipadora de l'educació i de la societat es percep de forma eminent en el fundador de l'Escola Moderna, adalid de la «coeducació de classes socials», antecedent del concepte d'«escola unificada». Bàsicament volien que les millores qualitatives experimentades en l'ensenyament privat

passessin a formar part de l'educació comuna, de l'educació pública.

NOTA FINAL

Ja per cloure aquesta repassada d'un període apassionant de la pedagogia catalana direm que comparar l'actuació d'excel·lència educativa d'un país amb poc més de dos milions d'habitants amb la de la Catalunya de cent deu anys després (amb vuit milions d'habitants el 2023, segons Idescat) no deixa de tenir riscos, però cal fer-ho.

A distància, es pot dir que la transformació en l'educació catalana esdevinguda a les primeres dècades de segle té aspectes de «revolució educativa» en alguns casos, i d'«enriquiment pedagògic substancial pel que fa a propostes en acció» en d'altres. En qualsevol cas, hi ha consens entre els estudiosos a afirmar que la millora aconseguida fou extraordinària. Ara, ja a la tercera dècada del segle XXI, en certa manera, el país encara guarda com un tresor aquells canvis, tot i que l'evolució de les darreres dècades ha anat esvaint la imatge internacional d'excel·lència educativa que el país va arribar a assolir al període 1901-1939.

S'assolí un grau de qualitat que tampoc no s'ha de mitificar, però que ens ha d'ajudar a repensar els estris pedagògics que un segle després fem servir i que es veu clarament que no aconsegueixen la funció d'educar, perquè és evident que no s'adeqüen a les necessitats dels estudiants, els pares,

els educadors, etc. No només aquí, sinó a escala internacional, el que es va aconseguir fa cent o cent vint anys ens ha de fer veure que les coses en educació es poden i s'han de fer millor i d'una altra manera.

En el moviment d'excel·lència educativa català del tombant de segle XX, que culmina amb les transformacions de la Segona República i la revolució social de 1936, és absolutament fonamental, encara que sobretot des de la dreta catalana s'ha negat, el rol de l'Escola Moderna de Ferrer i Guàrdia, detonant d'experiments com els de Pau Vila, Albà Rossell o el Pressupost de Cultura de l'Ajuntament de Barcelona de 1908.

Franco anorrea l'Escola Nova catalana (el bombardeig del Liceu Escolar de Lleida en pot ser un símbol) i també, després de la Segona Guerra Mundial, la ideologia capitalista combat a fons els principis de l'Escola Nova, considerats perillosament liberals, i proposa metodologies conductistes per a una escola de masses. Una escola de masses (plena escolarització) que arribarà també a l'Estat espanyol al final del franquisme. Durant la darrera restauració monàrquica borbònica les lleis educatives per a l'escola de masses han tingut una orientació neoliberal i cada cop més descaradament centralista. El règim pujolista a Catalunya els va fer el joc i va consagrar una doble xarxa (pública-privada) d'ensenyament que no ha afavorit gens l'objectiu d'una consecució d'excel·lència educativa generalitzada a Catalunya. ■

Notes

- 1 Xavier BESALÚ, «Onades renovadores», *Diari de l'Educació*, <https://diarieducacio.cat/onades-renovadores/>, 29-01-2025. Albert Torrent ha analitzat recentment les característiques principals d'aquesta tercera onada: Jordi FEU; Albert TORRENT, «Aproximació al tercer impuls de renovació pedagògica, entre l'adaptació inevitable i la resistència transformadora», *Temps d'Educació*, 59 (2020): 237-254. J. MONCLÚS, «Què vol dir renovació pedagògica al segle XXI?», *ARACRIATURES*, 13-02-2021.
2. <https://procestextil.mnactec.cat/revoltes-obreres-i-sindicats/>; Carme MASSANA, «Vagues, cicles i política (1900-1936)», *Recerques: història, economia, cultura*, 11: 81-105, <https://raco.cat/index.php/Recerques/article/view/137580>.
3. Pere SOLÀ i GUSSINYER, *Educació i societat a Catalunya: una sinopsi històrica*. Vic: Eumo Editorial, 2010, p. 167, 210, ss.
4. *Ibid.*, p. 187.
5. Jordi MONÉS i PUJOL-BUSQUETS, *La pedagogia catalana al segle XX*. Lleida: Pagès Editors, 2011, p. 231.
6. Alexandre GALÍ, *Història de les institucions i del moviment cultural a Catalunya. Llibre II. Ensenyament primari. Primera part*. Barcelona: Fundació A.G., 1978 (però redactat entre 1947 i 1950).
7. Fundat a Lleida el 1906 per Frederic Godàs i Legido i Victorina Vila Badia, el centre basava la seva actuació en l'ideari catalanista

i republicà. Vegeu Francesc GODÀS BASTIDA, *Del Liceu Escolar a l'exili. Els Godàs i Vila, una família lleidatana*. Lleida: Pagès Ed., 2019; Ferran AISA i PÀMPOLS, *El Liceu Escolar de Lleida (1906-1937)*. Juneda: Fonoll, 2013.

8. MONÉS i PUJOL-BUSQUETS (2011), p. 428

9. Cèlia CANELLAS; Rosa TORÀN, *La Comissió de Cultura de l'Ajuntament de Barcelona 1916-1936*. Fundació Jaume Bofill, 1976.

10. Pere SOLER, «Cent vint-i-cinc anys de les colònies per a infants a Catalunya. La diversificació d'una vivència extraordinària», *Educació Social*, 71 (2019), p. 129-147.

11. Rosa SENSAT, *Vers l'escola nova*. Vic: Eumo Editorial, 1996; Albert ESTERUELAS TEIXIDÓ; Conrad VILANOU TORRANO, «Rosa Sensat, una mestra d'avantguarda», *Barcelona Metròpolis*, 95 (2018).

12. GALÍ, *op. cit.* part II: 225 i s., 235. El sou d'entrada del mestre era únicament de 500 pessetes anuals, 1.000 pessetes després de 1910, inferior al d'un peó.

13. Fernando JIMÉNEZ MIER Y TERÁN, *Batec. Historia de vida de un grupo de maestros*. Lleida: Universitat de Lleida, 2007.

14. Enriqueta FONTQUERNÍ; Mariona RIBALTA, *L'Ensenyament a Catalunya durant la Guerra Civil: el CENU*. Barcelona: Barcanova, 1982. Clama al cel que quaranta anys després no hi hagi hagut altres estudis globals d'interès sobre el tema.

(renovació pedagògica)

M. DEL CARMEN AGULLÓ DÍAZ. Societat d'Història de l'Educació dels Països de Llengua Catalana

SEMBRANT LLAVORS DE RENOVACIÓ PEDAGÒGICA (PAÍS VALENCIÀ, 1901-1931)

A començaments del segle xx el País Valencià és un territori d'efervescència social on es produeixen importants confrontacions ideològiques, que tenen repercussió en les pràctiques educatives. Als tradicionals enfrontaments entre conservadors i liberals cal afegir una força política d'àmbit valencià, el blasquisme, que esdevé un espai de confluència entre propostes liberals i del moviment obrer i que inclou l'educació com a punt fort en la seua estratègia de canvi social. Com que ens trobem en uns moments de modernització pedagògica, l'assumpció per part de les diferents opcions polítiques de nous postulats educatius configura un panorama certament atractiu.

Cal remarcar, però, el fort contrast entre les teories que intenten canviar l'escola i la trista realitat quotidiana, marcada pels elevats índexs d'analfabetisme i d'absentisme escolar, les condicions deficientes dels edificis, la manca de material adequat i les denigrants condicions de vida del magisteri.

En un intent de superar aquesta dicotomia, sorgeixen propostes innovadores que marquen la pràctica educativa d'uns mestres que, malgrat la tradicional i justificada condemna de la formació inicial del magisteri, han estudiat en unes Normals que, dins d'uns claustres majoritàriament conservadors, compten amb professorat que treballa amb metodologies

modernes. La major influència prové de la Institución Libre de Enseñanza (ILE), amb qui s'han relacionat professores de llengua i literatura castellana com Francisca Ruiz Vallecillo, Rosario Pérez Solernou i Angelina Carnicer, o Maria Carbo-nell i Carmen García de Castro, de pedagogia; i professors com José Hueso, de física i química, Jaume Poch i Eliseo Gómez Serrano, de geografia, i Julio Cosín, d'història. Aquests docents dotaren les Normals de material científic i tècnic per tal d'afavorir un aprenentatge experimental; organitzaren les biblioteques i les dotaren de les darreres novetats pedagògiques i didàctiques; feren excursions per tal d'obtenir un coneixement directe del medi natural i social, i ensenyaren l'alumnat a aprendre i pensar de forma activa i crítica, fins al punt de ser sancionats. Recordem el cas de Carmen García de Castro, que va ser expulsada de la Normal durant la dictadura primonriverista per defensar la llibertat de càtedra i l'educació de les dones (Agulló i Juan, 2020).

LA INFLUÈNCIA DE LA ILE: REGENERACIONISME SOCIAL I RENOVACIÓ PEDAGÒGICA

Gran part d'aquest professorat normalista i del magisteri renovador està relacionat amb la Junta para la Ampliación de Estudios (JAE) que, estimulada i inspirada per la ILE, beca docents per tal que es desplacen a l'estranger i puguin conèixer, *in situ*, pràctiques originals desenvolupades pels seus autors; després, quan tornen, les traslladen als centres educatius on treballen.

Les arrels de la renovació, per tant, són fruit, en gran manera, dels pressupostos regeneracionistes de l'institucionisme, nascut a finals del XIX, que inspira també les colònies escolars i les escoles a l'aire lliure en un intent de donar resposta a un dels principals problemes socials: els elevats índexs de mortalitat infantil, conseqüència de les nombroses malalties que afectaven la infància, de l'alimentació deficient i la insalubritat dels espais habitats, i de la incorporació prematura de la gent menuda al treball.

Metges com Pérez Feliu, Bartrina i Bartual defensen postures higienistes que troben ressò entre els educadors, insistint en els avantatges de l'aire lliure, el contacte amb la natura, l'esport, els banys marins i les estades al camp i a la muntanya. D'aquesta preocupació sorgeixen les colònies escolars que incloïen, a més de formació cultural, la gimnàstica, els passejos,

Jardín Escuela Altamira. Ricardo Vilar Negre. Alacant, 1913.

les excursions didàctiques i activitats lúdiques. S'impulsen des de tots els sectors ideològics i des d'entitats públiques i privades. Els pioners seran els catòlics del Patronato de la Juventud Obrera, que organitzen les de la Cova Santa (1906) i construeixen la primera casa de colònies (1913). En anys posteriors destaquen les de les Junes de Colònies de València, Castelló i Alacant, i les impulsades per ajuntaments com el de València o per escoles com la Colonia Escolar Carcagentina (Cruz, 2012). D'especial relleu són les organitzades pel blasquista Partido de Unión Republicana Autonomista (PURA); per als alumnes de les seues escoles laiques, en va instal·lar una a Xest (1917) i una altra a Bunyol, on construïren l'edifici Colonia Escolar Blasco Ibáñez (1923) (Ferrús, 2017).

Parc-escola de Carlet (foto actual). Arquitecte: Juan Mora. 1926

L'higienisme és, altrament, la base de les escoles a l'aire lliure. A Alacant s'inaugura, en 1913, la que es considera la primera de l'Estat espanyol: el Jardí Escola Altamira, regit pel mestre Ricardo Vilar Negre qui, becat per la JAE, havia conegut les realitzacions del doctor Kerton a Brussel·les. Quan va tornar a Alacant, va condicionar la plaça on s'ubicava l'edifici de la seua escola per tal de transformar-la en un jardí escola on treballar sense parets (Navarro, 2017).

Encara que no es poden qualificar com a escoles a l'aire lliure, la proposta d'edificar en espais enjardinats la trobem en el grup Carrasquer de Sueca, dels arquitectes E. Artal i J. Ferrando (1929), i en el parc-escola Navarro Darás a Carcaixent, de Francisco Mora Berenguer, qui dissenyaria, a més, un espai arquitectònic basat en els pressupostos de la ILE: el parc-escola de Carlet (1926).

Aquest projecte, ubicat en una superfície d'11.284 metres quadrats, reparteix les aules en pavellons exempts i independents, distribuïts al voltant d'un edifici central o pavelló principal. En l'edifici es va projectar la construcció d'un saló

d'actes, una biblioteca, un gimnàs, una cantina, una aula per a activitats o ensenyaments de caràcter manipulatiu, tècnic i professional (fusteria, mecànica, construcció i agricultura) i un museu. Al centre del col·legi hi ha, en un estany, el mapa en relleu de la península Ibèrica de grans proporcions, que serveix per a l'ensenyament pràctic de la geografia. El parc que l'envolta és un jardí botànic que permet l'aprenentatge directe de les ciències naturals, i les amples zones esportives faciliten la pràctica de diversos esports, fomentant l'educació física. És un espai que facilita al magisteri la realització de pràctiques de renovació pedagògica. Els institucionistes crearen també centres educatius basats en els principis d'ensenyament integral, actiu, laic i crític. Destaquen, a València capital, l'Escuela de Artesanos, per a la formació de la classe treballadora, i la Institución para la Enseñanza de la Mujer creada en 1888 a semblança de l'Asociación para la Enseñanza de la Mujer de Madrid, un dels centres pioners en l'ensenyament de les dones, que inclou escola de comerç, de cultura general i d'institutius, d'idiomes, de belles arts, d'adultes i de la llar (Esteban, 1990). En temps republicans crearien l'Escuela-Cossio i l'Instituto-Escuela.

EL BLASQUISME I LES ESCOLES LAIQUES

A València, el PURA, fundat per Blasco Ibáñez, republicà, federalista i radical, que combinava un populisme social amb un fort anticlericalisme i una declarada aposta per l'educació i la cultura, va gaudir d'una innegable força entre les classes mitjanes. Impulsà un projecte educatiu diferenciat, que coincideix amb els institucionistes en la defensa del laïcisme, l'higienisme, el pensament racional i l'educació d'adults.

Dins de l'àmbit educatiu formal, teixí una xarxa d'escoles laiques arreu de les comarques valencianes, on s'impartia una educació activa i laica, que es complementava amb el contacte amb la natura a través de les colònies infantils d'estiu. D'escoles laiques se'n crearen a Bunyol, Xest, i, en especial, a Cullera, on l'Escolaica, promoguda per la Liga de la Enseñanza i nascuda al si del Círculo Republicano Blasquista, es va ubicar en un edifici de nova planta dissenyat per Felix Martí Alpera, mestre a les primeres escoles graduades, establertes a Cartagena, i director dels grups Baixeras i Pere Vila a Barcelona. Dirigida pel mestre Rafael Arizo, seguia els pressupostos de l'Escola Nova, de la qual era membre, i seria tancada l'any 1911 com a conseqüència dels fets de setembre (Silvestre, 2005).

Per als adults de classe treballadora, els blasquistes van generar accions dirigides a la popularització de la lectura mitjançant el seu diari portaveu *El Pueblo* i l'editorial Prometeo, a més de la fundació de biblioteques en els seus casinos, Casa del Pueblo, i Casa de la Democràcia, i també amb l'original proposta de la Universidad Popular que va encetar Blasco Ibáñez.

(renovació pedagògica)

MÉS ENLLÀ DEL LAÏCISME: L'ESCOLA MODERNA

Més enllà de la seua proposta educativa, el blasquisme dona cobertura i suport financer a les escoles racionalistes, que segueixen les pautes de l'Escuela Moderna creada per Francesc Ferrer i Guàrdia a Barcelona (1901) i que, al nostre país, se superposen a experiències laiques prèvies, consolidant un model laic i alternatiu al catòlic, mitjançant el suport de grups maçònics, lliurepensadors i republicans, i el de les associacions obreres anarquistes.

Basades en el racionalisme, el científisme, la coeducació de classes i sexes, el laïcisme, el coneixement directe del medi natural i social, i la metodologia activa, aquestes escoles intenten la construcció d'un pensament crític, antiautoritari, pacifista, solidari i internacionalista. A València capital es crea la primera en 1906 i hi treballen dos col·laboradors de Ferrer: Samuel Torner i José Casasola; després es funda la de la Unión Obrera del Puerto. Tot plegat comença a tenir una difusió important i algunes escoles es convertiran en punts de referència del model racionalista, com La Armonía d'Higinio Noja a Alginet, ubicada en el camp, a l'aire lliure, on es viu en comunitat i tot l'aprenentatge es basa en l'observació (Noja, 1996); l'Escuela Nueva d'Albano Rosell i Esperanza Figueras, a Carlet, naturista, o les d'Elda, amb

el suport de la CNT, a càrrec de José Alberola, Eusebio Carbó, Fortunato Barthe i Antonia Maymón, mestra anarquista i naturista que exerciria en 1918 i, més tard, entre 1929 i 1931. També es creen a Alacant, Alberic, Alcoi, Algimia d'Alfara, Alzira, Benaguasil, Borriana, Bunyol (amb Manuel Villa i José Casasola), Castelló, Catarroja, Cullera, Pedralba, Vall d'Uixó, Sant Vicent del Raspeig, la Vila-joiosa, Xàtiva i Villena (Lázaro, 1992).

LA LLIGA DE L'ESCOLA NOVA: PER UNA ESCOLA DEMOCRÀTICA I ACTIVA

Reprent l'influx de la ILE en les experiències innovadores, cal dir que gràcies, en gran part, als becats de la JAE van sorgir les experiències pioneres de l'escola nova a les nostres terres. Encara que no va gaudir de la importància que tingué a altres zones, es va constituir la Liga de la Educación Nueva de València que formava part de la Liga Internacional per potenciar la creació d'escoles democràtiques i actives. En van ser membres els mestres Rafael Arizo, Alejandro Pérez Moyà,

Antonia Maymón i l'alumnat infantil i d'adults de l'Escola Moderna. Elda, 1918. Foto: CNT.

Higinio Martínez, Vicente López, Ricardo Vilar Negre i José Martínez Martí, i les mestres Juana Colom, Natividad Domínguez i Emilia Deleito Piñuela (Mayordomo i Agulló, 2004). Malgrat ser escasses les pràctiques de l'escola nova que tenim documentades abans de la República, cal destacar la introducció del mètode Montessori en la Casa Maternal, i en el grup Cervantes de València, centre experimental de referència, sota la direcció de Natividad Domínguez. També cal esmentar l'ús dels centres d'interès de Decroly, pel mestre Ramon Ramia a les Coves de Vinromà en 1927 i, com hem apuntat, l'experiència de Rafael Arizo en l'Escolaica, i la del Jardí Escola Altamira de Ricardo Vilar. D'algunes tenim un testimoni

Ni institucionistes, ni blasquistes ni racionalistes incloïen el valencià entre les seues propostes, però, a principis del segle XX comença a ser una preocupació social. Entre els pioners es troba el mestre Ventura Pascual, qui demana augmentar-ne l'ús i la introducció a l'escola en la seua obra 'El Valenciano en las escuelas y la vida social' (1918).

audiovisual magnífic en el documental *València protectora de la infància* (1928) dirigit per Maximiliano Thous Orts (DD.AA., 2018, 47) on es pot visualitzar com es treballava Montessori en la Casa Maternal, o l'aplicació de la psicologia al diagnòstic infantil i el treball amb discapacitats auditius i visuals.

Per últim voldria assenyalar que la importància de Freinet al País Valencià, en especial en les zones rurals, va ser extraordinària, però ja en temps republicans, quan tornaren membres valencians del grup Batec de Lleida i l'aplicaren en les seues escoles. A ells cal agregar el mestre Enric Soler i Godes, qui va assistir a l'escola d'estiu de 1932 a Barcelona i va formar el nucli freinetista de Castelló (Ramos, 2015).

PARLEM VALENCIÀ A L'ESCOLA

Ni institucionistes, ni blasquistes ni racionalistes incloïen el valencià entre les seues propostes, però, a principis del segle xx comença a ser una preocupació social. Entre els pioners es troba el mestre Ventura Pascual, qui demana augmentar-ne l'ús i la introducció a l'escola en la seua obra *El Valenciano en las escuelas y la vida social* (1918). Aquesta reivindicació va tenir un important ressò arran de la intervenció, en l'Assemblea de Nostra Parla (1922), de la mestra Empar Navarro Giner dins la secció «El valencià a l'escola». En el seu discurs, des de la seua formació i experiència com mestra d'infantil, critica l'ensenyament que no és en la llengua materna i, per tant, és estranya per al xiquet, perquè dificulta l'aprenentatge; exposa un pla d'introducció del valencià a l'escola en el que demana que comence l'ensenyança dels infants en valencià en les localitats valencianes i després s'ensenyi el castellà; exigeix la creació d'una classe de valencià en la Normal per tal que tot el magisteri estiga capacitat per ensenyar-lo; i apunta que cal concedir un termini prudencial als mestres de pobles valencians que desconeguen el valencià perquè l'apreguen.

Al mateix temps, el mestre Carles Salvador intenta posar en funcionament l'Associació Protectora de l'Ensenyança Valenciana, a semblança de la catalana, però el projecte és avortat per la dictadura primoriverista.

Empar Navarro Giner amb les alumnes de Parcent confeccionant un herbari. Foto: Família Thous Bayarri.

La proclamació de la Segona República va propiciar l'esclat de nombroses i diverses experiències de renovació pedagògica, estimulades per una administració educativa que les incitava i hi donava suport. No es pot oblidar, però, que aquesta realitat va ser fruit d'una etapa prèvia on, malgrat les condicions ideològiques adverses, van sorgir amb empenta pràctiques educatives que intentaven trencar amb la pedagogia tradicional. ■

Bibliografia

M.C. AGULLÓ; B. JUAN, *Mestres de mestres. 150 anys de formació de mestres valencianes*. PUV, 2020.
DD.AA., «L'educació representada als documentals de propaganda a Espanya (1914-1939)», *Educació i Història*, 31 (2018).
J.I. CRUZ, *Las colonias escolares valencianes (1906-1936)*. UV, 2012.
L. ESTEBAN, *El krausismo, la Institución Libre de Enseñanza y Valencia*. Nau Llibres, 1990.
W. FERRÚS, *Colònies escolars blasquistes (1912-1936)*. IEC Hoya de Buñol-Chiva, 2017.
L. M. LÁZARO, *Las escuelas racionalistas en el País Valenciano (1906-1931)*. UV, 1992.

A. MAYORDOMO; M.C. AGULLÓ, *La renovació pedagògica al País Valencià*. UV, 2004.
M.J. NAVARRO, «Ricardo Vilar Negre: formador de consciències, renovador pedagògic», en M.C. AGULLÓ; V. Romans (coord.), *20 mestres del segle XX al País Valencià*. Edicions 96, 2017.
H. NOJA, *La Armonía o la escuela en el campo. Alginet 1923*. Virrus Editorial, 1996.
Alfred RAMOS, *Mestres de la impremta. El moviment Freinet valencià (1931-1939)*. Universitat Jaume I, 2015.
R. SILVESTRE, «Sobre l'origen històric de l'Escolaica», en DD.AA., *L'Escolaica. 1905-2005*. Ajuntament de Cullera, 2007.

(renovació pedagògica)

BERNAT SUREDA GARCÍA Catedràtic emèrit de la Universitat de les Illes Balears.
Secció de Filosofia i Ciències Socials de l'Institut d'Estudis Catalans.

LA RENOVACIÓ EDUCATIVA A LES BALEARS (1900-1936)

A les illes Balears als inicis del segle xx es feien evidents les mancances i deficiències que tenia el sistema educatiu: desprestigi de l'escola pública, manca d'edificis adequats per a escoles, formació deficient del professorat, ús de mètodes rutinaris d'ensenyament, obligatorietat d'ensenyar en castellà uns nins i nines que parlaven en català, poca atenció a la realitat cultural de l'entorn, i dificultats per a l'escolarització de les dones i d'accés a l'educació i la cultura dels sectors obrers. Al llarg del primer terç del segle xx foren diverses les iniciatives per corregir les deficiències que patien les Balears en educació. El reformisme burgès d'influència regionalista o republicana es fonamentà en les idees de la Institución Libre de Enseñanza, que ja foren conegudes i aplicades a Mallorca el segle xix. El reformisme burgès també es va inspirar a principis del xx en el programa reformador del Noucentisme

català. Igualment, també foren conegudes a les Balears, les primeres dècades del segle xx, les idees de l'Escola Nova, que proposava una reforma profunda del concepte i dels mètodes d'ensenyament posant l'infant al centre del procés educatiu. El reformisme educatiu liberal representat per mestres i professors com Miquel Porcel, Gabriel Comas, Rafel Ballesters, Jaume Pomar, Joan Benejam, Joaquim Gadea i Juan Capó, o per altres professionals com el polític i arquitecte Guillem Forteza o el metge Jaume Comas, criticarà especialment les altes xifres d'analfabetisme, la manca de desenvolupament de l'escola pública i les condicions deficientes dels edificis escolars, així com el desinterès dels pares per enviar els fills a escola. També es demana una major presència de la llengua catalana i de la cultura pròpia a l'ensenyament, una demanda que es va intensificar amb la instauració de la Segona República.

Colònia escolar l'any 1919. Arxiu del Consell de Mallorca.

La necessitat d'edificis escolars que reunissin prou condicions higièniques i fossin adequats per a un ensenyament actiu fou defensada ja el 1901 pel mestre menorquí Joan Benejam, un dels pioners de la renovació educativa el segle XIX. També va defensar les idees renovadores el mestre mallorquí Gabriel Comas Rivas, que el 1904, en unes conferències a Menorca, va denunciar les deficiències del sistema educatiu illenc. També va demanar escoles graduades i divulgà idees properes al moviment de l'Escola Nova. Les escoles graduades eren una alternativa a les tradicionals escoles unitàries. Implicaven agrupar els nens per edats i exigien edificis adequats amb diverses aules i instal·lacions complementàries. A finals del segle XIX ja defensava aquesta organització escolar el regent de l'escola de pràctiques de la Normal de Palma, Miquel Porcel. Les demandes de graduació escolar i de millorar els edificis escolars foren acollides per l'Ajuntament de Palma, que el 1909 aprovà la construcció d'un centre escolar model·lic. El nou centre, projectat per l'arquitecte Gaspar Bennàssar i Moner i edificat amb un pressupost generós, va ser inaugurat el 1912 i va rebre el nom d'Escola Graduada. A pesar d'aquesta iniciativa, la difusió de la graduació escolar va ser molt lenta. Joan Capó, inspector en cap de les Balears, va ser l'impulsor d'una assemblea d'alcaldes i representats municipals illencs que es reuniren a Palma el 1926 convocats pel governador civil per tractar de la manca d'escoles. Es pretenia corregir el dèficit construint 323 edificis nous, amb un total de 522 seccions, que es finançarien entre els ajuntaments i l'ajuda que es pretenia aconseguir de l'Estat. Abans de la instauració de la Segona República aquest pla tan sols es va executar parcialment amb la construcció de noves escoles a disset pobles de les illes. Joan Capó va ser també l'inspirador de la creació d'un Museu Pedagògic Provincial, una iniciativa ambiciosa per institucionalitzar la formació permanent del professorat i afavorir l'intercanvi d'iniciatives i experiències entre els professionals. Aquest centre s'inspirava en el que funcionava a Madrid des de 1882 dirigit per M. B. Cossío. La idea de crear un Museu Pedagògic ja la va exposar Joan Capó el 1917 en un projecte presentat a la Diputació Provincial. Capó sabia que en aquells moments els intents de reformar l'ensenyament de les illes eren encara fenòmens aïllats als quals calia donar suport. El Museu Pedagògic de les Balears es crea oficialment el 1918. Els objectius de la nova institució eren la creació d'un laboratori de paidologia i la instal·lació d'un museu amb mostres de material escolar, mobiliari i material d'ensenyament, i informació sobre edificis, entre altres. El projecte també incloïa una biblioteca pública i circulant de caràcter pedagògic, l'organització de curssets per a mestres i alumnes de l'Escola de Magisteri, donar beques i ajudes per a viatges, i promoure colònies escolars, missions pedagògiques i altres activitats de formació pedagògica i d'educació popular. La creació del Museu Pedagògic demostra l'important paper que va tenir la Inspecció d'Ensenyament Primari de les Balears en la formació permanent del professorat, com també la pervivència de

Escola annexa graduada inicial, 1936.

la influència de la Institución Libre de Enseñanza i les seves institucions en la renovació educativa illenca.

A part de la tasca de Joan Capó, a les illes la renovació educativa no va gaudir del suport públic que sí que va rebre a Catalunya. Tan sols un grup reduït de mestres o mestresses intentaren una transformació de la pràctica escolar elemental per adequar-la a les noves idees que es difonien en aquella època. Per posar alguns exemples, hem de fer referència al ja esmentat Miquel Porcel, que segueix les seves experiències renovadores iniciades a finals del segle XIX i, al llarg de les primeres dècades del segle XX, treballa per fer un ensenyament més actiu i acostat a les necessitats infantils, desenvolupant el mètode cíclic i reclamant una major graduació de l'ensenyament.

A Llucmajor, el mestre Rufino Carpena, a més de fer que els alumnes participessin en activitats com visites i excursions per fer l'aprenentatge més divertit i motivador, es va preocupar per com ensenyar castellà en una societat que no el parlava. Creia que era important prioritzar la llengua parlada per sobre de la gramàtica o l'ortografia. El 1912 va crear una revista escolar anomenada *Educacionista*, feta amb col·laboracions dels seus alumnes.

A Son Servera, Jaume Fornaris Taltavull, per fer un ensenyament més actiu i intuïtiu, va utilitzar, a partir de 1907, un aparell de vistes fixes que va portar de París i un microscopi rudimentari per ensenyar ciències naturals. L'escola tenia un petit observatori per recollir dades meteorològiques del poble i el 1926 ja disposava d'un cinematògraf. Les passejades escolars i les excursions també eren habituals.

Andreu Ferrer, a la seva escola d'Artà, basava l'ensenyament en l'entorn natural i social més proper. Per la seva part, el mestre Rafel Colom, a Bunyola, aplicava mètodes centrats en els interessos dels alumnes, utilitzant elements de la natura i la vida del poble per motivar-los.

Encara que les idees de l'Escola Nova es difongueren especialment entre el magisteri públic, també foren aplicades per algunes iniciatives privades. Aquest és el cas de les escoles

(renovació pedagògica)

Experiència de Montessori a la Casa de la Misericòrdia de Palma, els anys 1920. Biblioteca-Artesanal.

racionalistes creades a Maó, Ciutadella i Alaior al llarg del primer terç del segle XX, que donaren especial importància a l'activitat del nin alhora que rebutjaven la memorització i els aprenentatges passius.

El personatge més influent del moviment racionalista menorquí va ser el mestre sabadellenc Joan Duran i Pineda, seguidor del pedagog anarquista català Francesc Ferrer i Guàrdia, que regentà l'Escola Lliure d'Alaior des del 1908 fins a la seva mort el 1926.

Algunes congregacions religioses com les terciàries de Sant Francesc o els pares paüls aplicaren en el primer terç del segle elements del mètode de Maria Montessori al parvulari. Això demostra que aquest mètode de la pedagoga italiana, que tant de suport va tenir aquests anys per part del catalanisme conservador, era ben vist entre els cercles catòlics.

El canvi de les idees educatives i sobre el concepte d'infància es va deixar sentir en altres àmbits fora de l'escola. Les crítiques a l'ocupació dels nins en treballs que poguessin afectar-los la salut i les possibilitats de creixement foren freqüents especialment a la premsa obrera i d'esquerres.

Els efectes negatius en els canvis dels models familiars també eren tema de reflexió en algunes publicacions i llibres. Per exemple, des del catolicisme social el prevere Andreu Pont Llodrà reclamava el 1903 un descans dominical que fes possible, un cop a la setmana, una major relació entre pares i fills de les classes obreres. Un altre exemple de la importància que es dona en aquesta època a la influència que té la família en els primers anys de vida dels homes són les conferències que, al voltant de l'any 1920, donà a l'Ateneu de Maó l'advocat Pere

Ballester amb el títol de «Lletres a una mare mahonesa», que representen un autèntic tractat de pedagogia familiar inspirat en els principis pedagògics de l'Escola Nova i en els avenços de la psicologia infantil.

L'any 1914 té lloc a Palma el I Congrés Nacional de Pediatria. Amb aportacions de metges mallorquins, s'hi tractaren temes com la necessitat de divulgar els avantatges de la lactància natural i difondre institucions com la Gota de Llet per facilitar llet esterilitzada amb la qual alimentar els nadons, a més de presentar nous mètodes de lluita contra les malalties més corrents a la infància. El Congrés va aprovar el *Codi de la Mare*, que recollia un conjunt de normes d'atenció sanitària i higiènica per seguir amb els infants.

Una de les activitats educatives més il·lustratives de la nova mentalitat amb relació a la infància, que demostra l'interès que se sent per la millora de les condicions higièniques dels nins en aquesta època, van ser les colònies escolars. A partir de la primera, dirigida per Miquel Porcel el 1893, des del 1901 les colònies escolars continuaren fent-se de forma ininterrompuda a Mallorca i Menorca, subvencionades per la Diputació de les Balears fins al 1936. El 1905, quan ocupava l'alcaldia de Palma el metge Jaume Font i Monteros, l'Ajuntament d'aquesta ciutat també va organitzar les seves colònies escolars. El 1910, l'Ajuntament de Maó també inicià l'organització de colònies escolars.

Malgrat la difusió d'aquestes noves idees pel que fa a la importància de la infància, poca cosa es va fer durant les primeres dècades del segle a favor dels infants desatesos fins que el 1924, per iniciativa del bisbat, es creà a Palma l'esco-

la de Natzaret, amb la doble intenció de servir de lloc d'acollida dels nins abandonats i de reforma i reeducació dels delinqüents. La institució es va fundar amb l'objectiu de facilitar la creació a Palma d'una delegació del Tribunal Tutelar de Menors que va arribar l'any següent.

L'associacionisme juvenil, que ja havia començat a les Illes a finals del segle XIX, va créixer molt durant les primeres dècades del XX. Aquestes associacions van sorgir principalment per l'interès de l'Església a guiar els joves en la seva tasca de recristianització. Això va portar a la creació de grups juvenils religiosos com les seccions juvenils de les Congregacions Marianes, la Joventut Seràfica, la Joventut Antoniana i altres grups de les parròquies o del Patronat Obrer.

Laboratori de l'Escola Normal Femenina de Palma, anys vint. Casa Vila.
Font: Arxiu Històric de la Universitat de les Illes Balears.

Un exemple d'aquesta atenció de l'Església als joves és la creació el 1913 dels Exploradors Mallorquins, impulsats pel bisbe Campins i inspirats en els moviments escoltes catòlics de Bèlgica i els creats a Anglaterra. Aquests grups es van estendre per molts pobles de l'illa. El bisbe volia evitar que el moviment escolta es desenvolupés a Mallorca sense influència catòlica, com havia passat a Maó, on s'havia creat un grup més militarista i laic. A Eivissa també es va formar un grup d'exploradors el 1927, però es va dissoldre dos anys després. Les actuacions educatives fora de l'escola no es limitaren als nins i joves. L'interès dels grups polítics o religiosos per guanyar influència social, la voluntat d'alguns col·lectius per millorar la formació del poble o l'increment de l'activitat associativa i participativa generaren també un bon grapat de propostes dirigides a la formació dels adults.

Amb la implantació de la Segona República triomfaren també els principis que defensaven una educació democràtica i a l'abast de tots els sectors socials. A les Balears, i pel que fa a l'educació, no es produïren canvis radicals, però es va afavorir el debat en relació amb la funció de la cultura i de l'educació. En tot cas, el curs 1931-32 es re-fongueren en una de sola les escoles masculina i femenina de formació de mestres.

La República crea també un clima favorable a l'aplicació dels mètodes de l'Escola Nova. Ara rebran major suport aquells que donaven més importància a la dimensió social com ara els del belga Ovide Decroly, del francès Célestin Freinet o el de projectes, desenvolupat per W. Kilpatrick i inspirat en les idees del nord-americà John Dewey, tot i que es mantingué també la presència d'altres com el de Maria Montessori, molt divulgat a l'època anterior, que atenié més les dimensions individuals de l'educació. Entre els mestres renovadors d'aquest període hi va haver Llorenç Maria Duran i Coli, que a partir de 1929 aplicà a l'escola de Sencelles alguns elements del mètode Decroly i el combinà a partir de 1930 amb el de projectes. Una altra experiència d'aplicació del mètode de Decroly va ser la que tingué lloc al poble de Campanet, on tres mestres (Miquel Palou, Guillem Buades i Miquel Buades) van obrir el 1934 un centre privat d'ensenyament primari que duia el nom d'Escola Decroly i on, a més, s'aplicava una autèntica coeducació. El 1931, el mestre Miquel Deià Palerm inicià també experiències d'aplicació del mètode Freinet a l'escola de la localitat mallorquina de Consell. Fruit d'aquestes experiències aparegué la revista escolar *Consell*, que s'intercanviava amb altres revistes escolars, la majoria catalanes. El mètode de Freinet fou aplicat també pel mestre mallorquí J. Rosselló Gil o per l'alacantí Teodor Tarrés, que el 1932 el feia servir a la seva escola de Can Pastilla a Mallorca i publicava les seves experiències a la revista *Colaboración*, òrgan del moviment freinetista espanyol.

Durant els anys de la Segona República també es van incrementar les actuacions en favor de la infància, especialment aquella que patia pitjors condicions econòmiques i socials. Es va ampliar el nombre d'institucions que organitzaven colònies escolars i l'interès per millorar les condicions higièniques de la infància fou també l'objectiu del Servei d'Inspecció Medico-Higiènica Escolar de l'Ajuntament de Palma, creat per Emili Darder el 1932. ■

Bibliografia

J. GONZÁLEZ-AGÁPITO; S. MARQUÈS; A. MAYORDOMO; B., SUREDA, *Tradició i renovació pedagògica, 1898-1939: Història de l'educació: Catalunya, Illes Balears, País Valencià*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans i Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2002.

B. SUREDA, *L'educació a les Balears en el segle XX*. Palma de Mallorca: Edicions Documenta Balear, 2000. Quaderns d'Història Contemporània de les Balears.

(renovació pedagògica)

SERGI BERNAL FERRANDO. Documentalista

PENSAR, SOMIAR I ENSENYAR DES DE L'ESCOLA QUE UNA SOCIETAT MÉS JUSTA ERA POSSIBLE. EL MESTRE BENAIGES

L'estiu de l'any 2010, ara fa gairebé quinze anys, la casualitat va fer que anés a documentar els treballs d'exhumació de la fossa comuna de La Pedraja, a Burgos. Gràcies a això i al testimoni d'un veí que passà per la fossa dient: «Aquí està enterrado el maestro de mi pueblo», vaig saber de l'existència del mestre Antoni Benaiges. Un mestre català afusellat el juliol del 1936 a la província de Burgos per les forces faccioses. Des d'aquell moment aquest mestre forma part de la meua vida; a ell li he dedicat més de catorze anys de recerca, divulgació i homenatge a la seva memòria i el seu exemple.

L'ANTONI BENAIGES

Antoni Benaiges va néixer a Mont-roig del Camp (Tarragona) l'any 1903. Es va treure el títol de magisteri el 1929 i els primers tres anys els va passar a diferents escoles de Madrid. El 1932 va tornar a Catalunya, a Vilanova i la Geltrú, com a mestre interí de l'Escola Graduada de Nens, on va començar a assajar les tècniques Freinet. El 1934 li va ser assignada

Antoni Benaiges. Arxiu de la família Benaiges. Mont-roig del Camp.

la plaça en propietat a l'escola de Bañuelos de Bureba, a la província de Burgos. Una escola abandonada per l'Estat, sense materials i amb pocs més recursos que la bona voluntat dels alumnes i la del seu mestre. El poble, petit i perdut, no tenia electricitat, ni aigua corrent, ni telèfon, ni carretera. Un entorn semblant al d'altres mestres que estaven posant en pràctica la tècnica avantguardista de la impremta a l'escola.

Benaiges procedia d'una família de pagesos però amb una branca materna molt involucrada en el món de la pedagogia. La seva mare era neboda d'Agustí Sardà Llaberia, il·lustre pedagog i polític republicà, i cosina germana de la pedagoga Mercè Sardà Uribarri. A més, dos germans de la mare estaven molt relacionats amb la Institución Libre de Enseñanza. La família materna també va impregnar el futur mestre amb les idees de justícia social que promulgaven els republicans. El 1931, mentre feia de mestre al Grupo Escolar Carmen Rojo de Madrid, s'afilia a l'Agrupación Socialista. El 1934 va començar a militar de manera destacada a la Federació Estatal de Treballadors de l'Ensenyament de la UGT. Durant els dos anys que va exercir a Burgos col·laborà intensament amb l'Agrupación Republicana i va ser membre de la Casa del Pueblo de Briviesca. Era un dels més destacats articulistes del setmanari briviescà *La Voz de la Bureba* i de la revista pedagògica *Colaboración*.

NOU DESTÍ: UN POBLET DE BURGOS

Bañuelos de Bureba era un municipi amb 198 persones empadronades i 44 cases censades. L'escola es trobava en un vell edifici de dos pisos fet de pedra. Abans de començar les classes, Benaiges va haver de blanquejar-la amb l'ajuda d'alumnes. El mestre vivia a la mateixa escola, on anaven nens i nenes dels sis als dotze anys.

Ben aviat les seves pràctiques educatives van entrar en conflicte amb algunes famílies i els poders fàctics locals. La retirada del crucifix de l'aula suposà una fractura important amb la població, que el capellà va utilitzar per erosionar la relació del nou mestre amb la gent del poble. Les famílies no entenien que el mestre no fos religiós practicant, que es fessin excursions, que s'escoltés música amb el gramòfon, que es ballés a l'aula o que s'edités un quadern escolar de coses que passaven al poble amb la impremta. Per una societat semia-

Distribució d'escoles que assajaven la pedagogia Freinet als anys 30. Font: https://sergibernal.eu/Escuelas_Maestros_Freinet/

nalfabeta tot allò desconegut era sospitós de ser pecat. A més, el mestre va haver d'enfrontar-se reiteradament a pares i mares perquè no privessin els fills i filles d'assistir a classe, ja que era habitual assignar feines de casa o del camp en horari escolar, per la qual cosa l'absentisme era elevat.

L'ESCOLA REPUBLICANA

Quan es va proclamar la Segona República, el 1931, un terç de la població espanyola no sabia llegir ni escriure. La República va arribar amb l'objectiu de modernitzar l'Estat i regenerar el país, i l'educació i la cultura es van convertir en una prioritat. Per aconseguir-ho, l'escola era essencial, un puntal bàsic on tothom havia de tenir les mateixes oportunitats, i així es va decidir passar d'una metodologia d'ensenyament autoritària a unes pràctiques més democràtiques i obertes.

LA RENOVACIÓ PEDAGÒGICA

La política escolar republicana va suposar un canvi molt profund respecte a l'educació que fins aquell moment s'estava portant a terme. Els eixos bàsics eren:

- Escola obligatòria, gratuïta i de qualitat per a tothom, entre els sis i els dotze anys.
- Escola mixta.
- Ensenyament laic que potenciés l'educació cívica, la tolerància i el respecte mutu.
- Ensenyaments actius, basats en aprenentatges per observació i experimentació.
- Ensenyament crític destinat a ajudar els infants a pensar per sobre de memoritzar.
- Escola en català i castellà

El compromís d'una generació de mestres amb l'objectiu republicà de cultura i escola per a tothom va ser absolut. Poc s'imaginaven que anys més tard ho pagarien ben car, amb la depuració, la presó, l'exili o la mort.

LA PEDAGOGIA FREINET

La República va obrir les aules als corrents de renovació pedagògica que ja s'havien iniciat a Catalunya a principis del segle xx. Un d'aquests moviments, molt seguit al nostre país,

(renovació pedagògica)

va ser el del pedagog francès Célestine Freinet (1896-1966), que proposava un mètode orientat a «donar la paraula a l'infant» en el qual la impremta esdevenia un instrument imprescindible per a l'aprenentatge i la socialització. Mentre que l'escola tradicional concebia l'alumne com una capsula buida que calia omplir memoritzant continguts, les tècniques de Freinet, per contra, respectaven profundament l'alumne; aquest arribava a les seves escoles ple de coneixements, valors i virtuts que calia estimular i animar a desenvolupar.

L'objectiu era editar a l'escola unes petites publicacions o «quaderns», a partir dels dibuixos i dels textos lliures que feien els nens i nenes i que eren un reflex del seu món i de la seva escola: la família, les amistats, el poble o barri, els paisatges, les festes, les excursions, els viatges, els jocs, el folklore... En definitiva, com vivien i com veïen la vida. La impremta, doncs, passava a tenir un paper essencial a l'aula: era l'instrument que permetia materialitzar, copsar, veure i tocar tot allò que s'estava aprenent. Però a banda dels quaderns que materialitzaven el resultat de tot el procés d'aprenentatge, la pedagogia Freinet introduïa l'assemblea, que decidia quins texts o gravats il·lustrarien els quaderns i també resolvia conflictes entre alumnes o amb el mestre. A més la tècnica introduïa la correspondència interescolar i l'intercanvi de quaderns entre escoles que també practicaven pedagogia Freinet. L'intercanvi de quaderns entre centres era un element clau per conèixer la vida d'altres escolars que vivien en poblacions llunyanes, una possibilitat de fer i tenir amics més enllà dels límits del poble. Si bé el cop d'estat militar i feixista truncà la implantació d'aquesta avançada tècnica pedagògica, durant els anys trenta la pedagogia Freinet es trobava en plena expansió entre escoles i mestres. El mapa mostra totes les escoles que durant la Segona República practicaven les tècniques de Freinet. Una gran xarxa d'escoles i mestres s'aixopluga-

ven sota el paraigua de la Cooperativa Española de la Imprenta en la Escuela, formada per mestres i inspectors d'ensenyament que feien les seves trobades i els seus congressos anuals, a banda de publicar mensualment la seva pròpia revista on els mestres compartien experiències pedagògiques de les pràctiques a les aules. A més la cooperativa distribuïa tots els materials necessaris perquè l'aula esdevingués una autèntica cooperativa d'impremta escolar; tintes, tipus mòbils de diferents mides i estils, premses manuals, corrons...

GESTOS, RECREO I LES PUBLICACIONS ESPECIALS, ELS QUADERNS DE VIDA

Una de les primeres coses que va fer Benaiges quan va arribar a Bañuelos va ser encarregar la impremta per impulsar un quadern escolar, com ja feien altres escoles, que democràticament van batejar amb el nom de *Gestos*. Més endavant n'adquiriren una altra destinada a les criatures més petites i al quadern l'anomenarien *Recreo*, amb redaccions més curtes, el tipus de lletra més gran i els temes i les matèries més infantils.

L'escola de Bañuelos de Bureba va publicar tretze quaderns: sis números de *Gestos*, tres de *Recreo* i quatre publicacions especials, monogràfiques: «*El retratista*», sobre l'arribada d'un fotògraf al poble; «*Sueños*», que recollia els somnis de l'alumnat; «*Folklore burgalés*», un recull de diferents manifestacions del folklore de Burgos com ara cançons, dites... I el quadern més poètic, màgic i simbòlic de la tasca que feia a Bañuelos, el titulat «*El mar. Visión de unos niños que no lo han visto nunca*».

Per poder sufragar les despeses de les impressions, Benaiges va impulsar una campanya de subscripcions entre el veïnat, professionals de l'educació i familiars i amics seus.

ELS QUADERNS PAS A PAS

En els quaderns hi participava tota la classe. Els alumnes van passar a ser els cronistes del seu poble, investigadors, redactors, il·lustradors i impressors amb un afany comú, el d'expressar tot el que passava al seu món: una forta nevada, l'arribada d'uns gitanos, la descoberta del gramòfon que els havia portat el mestre o la visita d'un retratista. També parlaven de la seva vida i expressaven les seves pors, desitjos, anhels... Cada alumne escrivia un text relacionat amb un tema concret o de temàtica lliure. Després de llegir-los, l'assemblea escollia els escrits i aquests es preparaven per a ser impresos. Es copiaven un a un a la pissarra i de manera conjunta es corregia la sintaxi i l'ortografia. Després es composaven sobre la premsa. L'aula passava a ser una cooperativa d'impremta escolar, en què cada alumne coneixia perfectament la seva funció. Qui despuntava fent gravats, gravava, qui gaudia composant textos per a la premsa, composava, a qui li agradava dibuixar, dibuixava... El mestre era un més en aquesta coope-

Capseta que conserva la família Benaiges a Mont-roig del Camp i que conté els quadernets i fotografies del mestre. Font: Sergi Bernal. 2010.

rativa: orientava i de vegades la seva participació era mínima perquè els infants s'autoorganitzaven.

Per arrodonir la feina calia il·lustrar els textos. Si parlaven de la nevada, es feien dibuixos del poble nevad i de nou l'assemblea n'escollia un, que del paper acabava al linòleum. Gràcies a les gúbies es feia el gravat que s'unia al text compostat i, quan s'imprimia, es creava una pàgina del quadern de vida que es distribuïa entre alumnes, persones subscriptores i, escoles d'altres poblacions per mitjà de l'intercanvi de quaderns.

L'ASSASSINAT DEL MESTRE BENAIGES. LA GUERRA

El 18 de juliol de 1936 l'exèrcit es va aixecar contra el govern legítim de la República i va començar una guerra civil que duraria tres anys.

A moltes zones de l'Estat «el alzamiento» va triomfar des del primer moment. Indrets on mai hi va haver camps de batalla, ni tan sols oposició als revoltats, van patir una repressió ferotge. Burgos n'és un exemple, on molta gent d'esquerres, republicans, sindicalistes o mestres van ser torturats, assassinats i enterrats en fosses comunes.

LA MORT DEL MESTRE

Antoni Benaiges va ser detingut el 19 de juliol a la Casa del Pueblo de Briviesca, prop de Bañuelos. Hi ha testimonis que asseguren que el van torturar, li van arrencar les dents i el van passejar mig despullat en un cotxe descapotat per Briviesca per humiliar-lo públicament. Després el van portar, segons una notícia publicada a la premsa de l'època, a les muntanyes de La Pedraja (Burgos), on ell i altres persones presumiblement van ser afusellats el 25 de juliol i enterrats en una fossa comuna. D'aquesta fossa, entre l'any 2010 i el 2011, se'n van exhumar 135 restes de víctimes, de les quals només se'n van poder identificar 26. Cap d'elles corresponia al mestre Benaiges.

Però no n'hi havia prou amb matar-lo. També s'havia d'esborrar la seva memòria. El 19 de desembre de 1939, tres anys després de l'afusellament, la Comisión Depuradora del Magisterio Nacional de Primera Enseñanza de Burgos resol la «separació definitiva» d'Antoni Benaiges de la seva plaça de mestre. Aquesta mena d'expedients, en els quals s'humiliava encara més els vençuts, van ser una pràctica habitual a la postguerra. Fos viva o morta, tota persona que no combregava amb els principis del Movimiento no tenia lloc a la «nueva España» i se l'havia de depurar.

LA PERSECUCIÓ DELS LLIBRETS

Al cap de pocs dies de la detenció del mestre, Bañuelos va rebre una visita que la gent del poble no oblidaria. A mitja tarda va córrer la veu que pel camí de Briviesca baixaven uns homes armats i amb camisa blava, que deien que eren de Falan-

S'inicia l'activitat a la Fossa comuna de La Pedraja. Font: Sergi Bernal. Agost de 2010.

ge Española. Van anar directament a l'escola i mentre uns feien preguntes relacionades amb les amistats del mestre, altres amuntegaven davant de l'edifici tot allò que consideraven subversiu: llibres, material escolar, premses, treballs d'alumnes i la col·lecció dels quaderns que quedava com a arxiu. Dos anys de treball intens, dos anys de somnis i perspectives il·lusionants, foren reduïts a cendres en pocs minuts.

Per sort el testimoni d'aquella col·lecció de quaderns editats a l'escola de Bañuelos de Bureba es conserva a Mont-roig del Camp, en mans de la família Benaiges, que s'havia subscrit a la publicació i els rebia regularment. Aquest fet, juntament amb l'ajuda de la família, ha permès, de manera determinant, que la memòria del mestre s'hagi conservat i que investigadors, guionistes, dramaturgs, documentalistes i escriptors l'hàgim pogut recuperar.

En l'actualitat són moltes les persones que ja coneixen la història d'Antoni Benaiges, el mestre que va prometre el mar. El film de Patrícia Font ha estat unes de les pel·lícules més vistes l'any 2024 als cinemes de l'Estat i a les plataformes. Ha estat nominada a diferents categories dels premis Goya i als premis Gaudí, on a més va guanyar el premi del públic, i ara la seva difusió salta les fronteres de l'Estat per ser estrenada als cinemes d'Austràlia, Taiwan, Grècia, Itàlia, Romania, Alemanya i Dinamarca, on recull grans èxits.

La recuperació de la memòria del mestre, igual que veiem a la ficció, s'inicia a partir de l'obertura de la fossa el 2010 i és a partir d'aquell moment que es va començar a divulgar. S'ha fet i es fa un gran treball compartit i cooperatiu entre molts per arribar a exhumar totalment la seva memòria.

Calia reparar aquest oblit i explicar com aquells homes i aquelles dones mestres d'escola de la Segona República, amb gran afany i vocació, van intentar educar en llibertat a nens i nenes i estudiants dels anys trenta i van pagar amb la vida, la llibertat o l'exili el fet de pensar, somiar i ensenyar que un altre món i una societat més justa eren possibles, començant per l'educació. ■

(patrimoni)

ALBERT TAULÉ I TELLO. Arxiver. Investigador del moviment Freinet LES REVISTES DE LA TÈCNICA DE LA IMPREMTA A L'ESCOLA

L'any 1935, a les portes del congrés que reunia a Osca els mestres seguidors de la tècnica Freinet es podia llegir a la premsa local: «Y en verdad que estos trabajos de niños salidos de estas máquinas de imprenta como de juguete, tienen un poco la emoción de los incunables».¹ Podria ser que Ramon Acin, artista, professor de dibuix, però també col·leccionista dels més diversos objectes amb valor etnogràfic i artístic, fos el primer que va saber veure en les revistes escolars elaborades amb la tècnica de la impremta a l'escola un magnetisme propi, com el dels objectes que guardava a casa seva?

La veritat és que aquells mestres estaven enderiats –i alhora emocionats– per una altra qüestió. Des que van començar els primers treballs amb les impremtes rudimentàries i es propagà la iniciativa amb èxit, els mestres implicats estaven centrats en la revolució que oferia la tècnica Freinet. Res era més important que veure com aquell conjunt de tècniques, a l'aula i a fora, capgirava la pràctica docent tradicional i el despertar dels infants a través de l'exercici de la lliure expressió era l'objectiu principal.

En aquest sentit, la impremta posada enmig de l'aula era un instrument que apareixia com un joc per als infants. Per als mestres era un incentiu superior, com va dir Patricio Redondo. Era l'incentiu del treball. Una simple excusa per arribar a produir en els infants aquell batec interior que els portava a expressar la seva vida interior i mostrar el món que anaven descobrint. La impressió dels treballs escolars, ja fossin textos o dibuixos, era la síntesi d'un procés educatiu, en paraules d'Antoni Benaiges. La revista escolar no era un fi, sinó un resultat. Durant la preparació del congrés es va fer una crida especial per reunir els quaderns escolars en una exposició. Hi havia el record de l'èxit de l'any anterior a Lleida, però aquest es va superar amb escreix. Més de seixanta mostres exposades. No és estrany que els visitants exclamessin admirats: «Pero quién ha hecho esto? –Pues simplemente LOS NIÑOS»,² relatava la mestra de Vallbona d'Anoia en la seva crònica.

Serà a partir d'aquest congrés, arran de la voluntat de reglamentar l'intercanvi de revistes, que es demanarà que les escoles enviïn un exemplar «a la Redacción de *Colaboración* para proyectos de ediciones y otro a la Administración de la Cooperativa para archivo y propaganda».³

Tenim alguna notícia de l'existència d'aquest arxiu? No em consta. Amb el desenllaç de la guerra, quan els vencedors practicaren una política de terra cremada en relació al llegat republicà, van desaparèixer tantes i tantes mostres del que

havia estat la societat i la cultura republicana que no hi ha esperances de trobar aquest arxiu de la Cooperativa. Els avenços produïts en l'àmbit educatiu quedaren esborrats. Els vençuts pagaren amb el silenci i la por, o bé amb la mort i l'exili. Res a veure amb el que passà a França on, malgrat la guerra, no hi hagué cap trencament generacional i la pràctica continuada ha permès que a hores d'ara es pugui consultar els llegats de les escoles, a més de l'arxiu propi de Célestin i Élise Freinet. Ja s'ha dit que pels mestres l'important era el procés que envoltava la impremta, no el resultat final. Ara bé, la impressió de les creacions escolars i la confecció d'una revista han permès que actualment, amb la pervivència d'aquests documents, sigui possible conèixer la història d'aquells mestres i escoles. A més, no estem parlant d'exemplars únics, sinó que el fet de fer-ne una tirada per repartir entre els alumnes i enviar-los a altres escoles augmenta les possibilitats que apareguin en algun lloc o altre.

On es troben aquestes revistes? La resposta ha de ser diferent si el nostre interès és la consulta d'un original o si l'accés a una imatge facsimil o digital ens satisfà prou. En aquest segon cas, és evident que la digitalització ha ajudat molt a la difusió

Exemplars custodiats al Centre de documentació del Vinseum (Vil·lafranca del Penedès). Foto de l'autor.

de còpies d'aquests documents, ja sigui gràcies a l'exposició pública en llocs web o a l'intercanvi d'aquest material entre investigadors. Una altra qüestió és la consulta dels originals. Hem de parlar d'un patrimoni fràgil, dispers i encara, en molts casos, ocult, per descobrir.

Fràgil. Imagineu-vos unes quartilles, deu o dotze fulls d'uns 15x21 centímetres, amb cobertes de color, cosits per grapes. Normalment impresos a dues cares. La fragilitat ve donada pels noranta anys d'antiguitat, any amunt, any avall, i per les diverses circumstàncies en què s'han pogut trobar.

Un cas diferent són les escoles d'Olèrdola perquè els dos mestres tenien el costum d'aplegar tota la producció i fer-ne un volum relligat,⁴ un fet que no era comú. Llavors, no parlem de pocs fulls, sinó d'un llibre amb gruix. Potser per això, i per l'estima del poble per aquell mestre, a Sant Pere Molanta aquest volum que aplega tots els números de la revista al llarg dels dos cursos escolars es pot trobar en cinc domicilis particulars.

Exemplar custodiat a l'Arxiu Comarcal de l'Alt Camp (Valls). Foto de l'autor.

Dispers, perquè els documents segueixen les vicissituds que viuen les persones. Si hom vol conèixer de primera mà els quinze números de la revista *Endavant!* de l'escola de Plana Rodona haurà de visitar tres centres públics i un de privat: a Olèrdola, a Girona, a Castelló i a Palma. Dels tres números que es coneixen d'*Anhels*, de l'escola dels Monjos (Santa Margarida i els Monjos), un exemplar es troba a Sant Pere Molanta; a Castelló se'n poden consultar dos; a Girona un i, per ara, només un exemplar ha aparegut en una casa particular del mateix poble. Podríem esmentar el cas de Vilanova i la Geltrú, on malgrat les crides efectuades per trobar exemplars dels tres títols publicats, només un número es conserva a la mateixa ciutat, a la Biblioteca-Museu Víctor Balaguer. Els altres exemplars que es coneixen es troben a Barcelona, Sant Pere Molanta i Girona.

Estirar del fil apropiat porta grates sorpreses. La recerca ha de traspassar les portes que s'obren i tenir la sort de trobar els llegats guardats amorosament. Sergi Bernal explica la visita a Mont-roig del Camp i la trobada amb la família d'Antoni

Benaiges, que conservava les revistes del mestre assassinat. A vegades hi ha la sort de trobar en domicilis particulars la producció completa de les revistes de l'escola, allà mateix on es van crear i on van viure els seus protagonistes, com a Vallbona d'Anoia o Sant Pere Molanta.

No oblidem les biblioteques i arxius públics que, per una raó temàtica, per l'ingrés de llegats o per vinculació territorial, compten en els seus fons amb revistes escolars.⁵ També podríem destacar alguna col·lecció particular que disposa d'un gran fons de revistes fruit, en molts casos, de la labor investigadora. Ocult. Només hem d'esperar que amb el temps surtin a la llum. Ho demostren recents troballes inesperades, com la de 2021 d'una maleta vella arraconada a les golfes d'una casa a Fígols, que al seu torn, quan es fa pública la vàlua del material, porta a fer sortir a la llum nous exemplars de la revista de l'escola on s'havia estat alumne, guardats curosament per la filla. O un any abans, quan buidant calaixos a la casa familiar de Súria, les filles troben una carpeta amb les revistes on la mare havia escrit. Per cert, els casos esmentats han acabat en edicions molt acurades, amb reproduccions facsímils de les revistes.

Per acabar, voldria deixar apuntada la idea de la necessitat d'agrupar de manera virtual tota aquesta informació actualment dispersa, una eina que reforçaria el valor d'aquest patrimoni. El visor geogràfic⁶ de Sergi Bernal, amb referències a les escoles, mestres i revistes, podria ser un exemple que les institucions públiques haurien d'assumir.

Nota bibliogràfica

R. COSTA JOU, *El lenguaje a través de los textos libres*. Mèxic: Fernández editores, SA, 1958.

R. ACIN, «Un congreso y unos congressistas», *El Diario de Huesca* (21-07-1935), p. 1.

A. GAVIN, «Impresiones», *Colaboración*, núm. 6 (agost 1935), p. 50. «La correspondencia interescolar», *Colaboración*, núm. 7 (octubre 1935), p. 60.

Notes

1. ACIN, 1935:1.

2. GAVIN, 1935:50.

3. Redacció, 1935:60.

4. Encara anys després, el mestre Ramon Costa Jou explicava que «conservamos, de cada curso, un tomo completo que constituye un precioso libro de realizaciones escolares que lo consideramos ejemplar, por el contenido y por la forma». COSTA, 1958: 103.

5. Contenen diverses capçaleres: la Biblioteca Rosa Sensat, la Fundació Càtedra Enric Soler i Godes, la Biblioteca de la Universitat de Girona i l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona.

6. https://sergibernal.eu/Escuelas_Maestros_Freinet/. Consulta: 2 de setembre de 2024.

(ressenyes)

Manuel SANCHIS GUARNER

La ciutat de València Síntesi d'Història i Geografia Urbana

València: Publicacions de la Universitat de València, 2024. 686 p. Edició a cura de Josep Vicent Boira.

L'any 1972 apareixia l'edició original d'aquesta magnífica obra, patrocinada per una institució de la societat civil com era el Cercle de Belles Arts. Els exemplars es van esgotar en quatre mesos, un fet remarcable si es considera que estava escrita en una llengua que encara tenia un públic reduït i que no es tractava d'un llibre de butxaca sinó d'una obra de gran format i profusament il·lustrada. D'altra banda, hauria estat lògic que un llibre d'aquestes característiques hagués estat editat per una institució pública, en primer lloc pel mateix Ajuntament de València. No va ser així. De fet calgué esperar fins al primer consistori democràtic perquè, ja en 1981, l'obra fos reeditada per la institució municipal. Els motius d'aquesta —diguem-ne— anomalia eren polítics: des de 1971 la figura de Manuel Sanchis Guarner estava vetada per les autoritats municipals franquistes. Aquell any havia estat proposat per a cobrir el lloc vacant de cronista oficial de València i era, evidentment, la persona que pel nivell científic, el caràcter conciliador i l'amor a la ciutat, millor hauria exercit aquest càrrec honorífic. L'original del llibre ja estava escrit a la tardor de 1970, i quina millor presentació del nou cronista que oferir aquesta síntesi de la història i la geografia de València als seus conciutadans, publicada pel cap i casal. No va poder ser: les insídies i manipulacions van fer que Sanchis Guarner acabés renunciant a la candidatura. Ningú havia gosat posar en dubte la seua vàlua, però va pesar l'acusació de «catalanista», en un moment en què encara no s'havia desfermat la mal anomenada Batalla de València, però ja s'havia activat l'anticatalanisme en els sectors més reaccionaris del règim. En aquest sentit, *La ciutat de València* era una legítima reivindicació davant la injustícia soferta, en l'aspecte personal i cívic. S'ha dit que l'autor no era, en sentit estricte, ni historiador ni geògraf, sinó un «erudit combatiu». En qualsevol cas, havia elaborat una obra dirigida a un públic ampli i que es feia ressò de les noves tendències historiogràfiques, amb atenció a la història social i cultural de la ciutat i del país. Es tracta d'un llibre que, com a obra d'un sol autor i amb una escriptura atractiva, no ha estat superada, malgrat els avenços posteriors de la recerca especialitzada i l'aparició de publicacions col·lectives.

Aquesta nova edició aporta novetats respecte a l'obra original i les successives reimpressions. En primer lloc, el text original de 1972 ha estat revisat per Vicenç Maria Roselló, geògraf i amic personal de l'autor. Es tracta de la versió que va aparèixer en 2007 com a volum de l'*Obra completa* de Sanchis Guarner publicada per l'editorial Tres i Quatre. Així, s'han supervisat les referències bibliogràfiques i s'han corregit alguns passatges confosos, com també les errades tipogràfiques i algunes qüestions menors de tipus lingüístic, respectant sempre l'estil planer que l'autor va voler donar a un llibre destinat al gran públic. Cal dir que l'edició de 2007 va haver d'aparèixer sense l'abundant aparell gràfic de la primera. Eren imatges (gravats, mapes, fotografies, plànols) que, amb els corresponents textos al peu, no tenien un valor merament ornamental sinó que constituïen veritables il·lustracions vinculades al discurs narratiu. Ara, amb la nova versió, es recupera el text revisat de 2007 amb una reincorporació de materials gràfics que va més enllà de la restitució dels elements originals. Les més de 600 imatges de la primera edició han estat revisades pel curador científic, el geògraf Josep Vicent Boira, a fi de decidir si es podien substituir per una fotografia millor, bé fos tornant a reproduir el material original —cosa que n'ha exigit la localització— o bé fent una nova fotografia a color. Ara bé, va sorgir encara una altra possibilitat inesperada: reemplaçar una fotografia per un dels dibuixos inèdits que Sanchis Guarner havia afegit al mecanoscrit original, prefigurant la futura la maqueta-ció del llibre. Aquests materials gràfics eren desconeguts i la seua incorporació a l'edició actual —amb un total de 130— en constitueix una de les innovacions més atractives. Ens trobem, doncs, davant un clàssic amb el text i l'aparell gràfic millorats, fruit del rigor del curador de l'obra, i amb un exquisit disseny que certifica, una vegada més, la qualitat de les Publicacions de la Universitat de València.

PAU VICIANO. UV

IBIX
Infraestructures i
comunicacions al Pirineu
 2a època, núm. 13, 2024. 364 p.

L'Institut Ramon Muntaner i el Centre d'Estudis Comarcals del Ripollès han publicat el tretzè número de la revista IBIX, que recull les aportacions al XIII Col·loqui Internacional d'Estudis Transpirinencs, celebrat durant la tardor de 2023 a Puigcerdà.

En aquesta edició, el Col·loqui va estar dedicat a les infraestructures i les comunicacions als Pirineus. El volum resultant aplega un total de vint articles que en conjunt ofereixen una anàlisi profunda sobre el desenvolupament històric, social i econòmic de les infraestructures i les comunicacions en aquesta regió de muntanya, destacant-ne el paper clau en l'ordenació territorial i en les dinàmiques socials, econòmiques i culturals que hi tenen lloc. A partir d'una gran varietat de perspectives, es tracten qüestions com les xarxes de transport al llarg dels segles, des dels camins i ports medievals fins a les carreteres i ferrocarrils contemporanis, així com el paper dels monestirs, els assentaments històrics i els fluxos migratoris en l'estructura de les comunicacions. Casos específics com la construcció de la carretera de la Seu d'Urgell a Puigcerdà o el ferrocarril Ripollès-París permeten entendre els reptes que han caracteritzat el desenvolupament d'aquestes infraestructures, sovint marcat per dificultats naturals i retards en la planificació. A més, es fa èmfasi en la sostenibilitat i el futur de les infraestructures, amb un debat sobre com harmonitzar el creixement amb la preservació del patrimoni cultural i natural de la regió. La multidisciplinarietat del Col·loqui també es fa palesa en el llibre, amb contribucions d'historiadors, però també d'arquitectes, ambientòlegs i geògrafs, entre altres.

El recull esdevé una contribució essencial per comprendre el paper històric i contemporani de les comunicacions i les infraestructures en la configuració del territori pirinenc i la seva connexió amb altres zones.

CARLOS MORUNO. IRMU

Jordi ESTIVILL i Ramon
 ARNABAT MATA (eds.)
Evolució de les
alternatives socials i
solidàries de les classes
subalternes a l'Europa
llatina

Barcelona: Icaria Editorial, 2014.

Aquesta obra es vertebrava a partir de la perspectiva de l'economia social i solidària i ho fa integrant l'anàlisi històrica de les seves tres figures principals: l'associacionisme, el cooperativisme i el mutualisme. El marc d'estudi és l'Europa llatina (Itàlia, França, Espanya i Portugal) des de finals del segle XIX fins a la meitat del XX i hi podem identificar tres grans objectius: conèixer millor el passat de l'economia social i solidària per entendre les circumstàncies actuals, elaborar una visió crítica de la història econòmica des de les ciències socials, i generar atracció teòrica i investigadora sobre l'evolució de les alternatives socials i solidàries de les classes subalternes.

El llibre, publicat per Icaria Editorial dins de la col·lecció «Economia Solidària», té 335 pàgines i consta de nou articles (a més de la corresponent introducció), tots ells escrits en la llengua vernacle de cada autor o autora: el català, el castellà, el portuguès, l'italià i el francès. Editat per Jordi Estivill (Xarxa d'Economia Social Universitat de Barcelona) i Ramon Arnabat Mata (ISOCAC-Universitat Rovira i Virgili), compta amb sis col·laboradors més, tots ells docents universitaris: Montserrat Duch Plana (ISOCAC-Universitat Rovira i Virgili), Santiago Castillo (Universitat Complutense de Madrid), Joana Dias Pereira (Universitat de Lisboa), Pedro Hespanha (Universitat de Coïmbra), Patrizia Battilani (Universitat de Bolonya) i Jean Louis Laville (Centre Nacional d'Arts i Oficis de París). El treball és el resultat de tres confluències diferents, entre les quals destaca el Seminari de Tarragona, que va tenir lloc el 21 i 22 d'abril de 2022 a la Universitat Rovira i Virgili, en el marc del projecte *Història de la Catalunya Subalterna Contemporània: alternatives solidàries i cooperatives* del grup de recerca consolidat ISOCAC. Des del moment de la publicació, és l'estudi més actualitzat que aglutina l'experiència de l'economia social i solidària a l'Europa llatina, malgrat que calgui reivindicar futures recerques comparatives transnacionals no només dins d'aquest territori, sinó també en la dialèctica amb l'Amèrica Llatina.

NEUS ANGLÈS I BORRÀS. ISOCAC-URV

(tria de novetats)

ANA CABANA I JOSEP COLOMÉ-FERRER (coords.)
Conflicte i gènere en el món rural
Fons per al seu estudi als segles XVIII-XX
 Girona: Associació d'Història Rural, 2024. 189 p., 18 €.

Ana Cabana i Josep Colomé coordinen aquest llibre col·lectiu amb els resultats del seminari «Conflicte i gènere en el món rural, segles XVIII-XX», organitzat per l'Associació d'Història Rural l'any 2022. El volum analitza el paper crucial de les dones pageses en les comunitats rurals entre els segles XVIII i XX, i en destaca el protagonisme en la producció agrària, la gestió d'explotacions i les xarxes socials i polítiques. Els estudis utilitzen fonts diverses com premsa d'època, llibres de comptes, documentació judicial i fotografia per donar visibilitat a les experiències d'aquestes dones, alhora que destaca l'entitat i els vincles comunitaris que s'establien en espais feminitzats.

Cristina RIBOT
Viatges i excursionisme a la Selva, al Montseny i a les Guilleries (1770-1936)
 Santa Coloma de Farners: Centre d'Estudis Selvatans, 2024. 385 p., 35 €.

El llibre, que és la publicació resultant de la XII Beca de Recerca La Selva, analitza la literatura generada per viatgers i excursionistes que van explorar la comarca de la Selva, incloent-hi el Montseny i les Guilleries, entre finals del segle XVIII i principis del XX. A través de dietaris, memòries, cartes, itineraris i articles publicats, l'obra recull les percepcions d'aquests visitants sobre els paisatges, els habitants, els costums i el patrimoni de la zona. Aquestes impressions no només reflecteixen experiències personals, sinó que també van influir en la transformació turística de la comarca. Il·lustrat amb abundant material gràfic, el treball ofereix una visió detallada d'aquestes vivències i el seu impacte cultural.

Ricard CANTANO
Del cabotatge mediterrani a la Carrera d'Índies.
Canet de Mar i el comerç marítim català al segle XVIII
 Barcelona: Fundació Iluro, 2024. 594 p., 20 €.

L'obra de Ricard Cantano analitza el paper dels agents protagonistes de les expedicions comercials marítimes catalanes del segle XVIII, diferenciant-ne les etapes cronològiques i fent èmfasi en les particularitats dels contractes de nòlits i de tripulació. Aquest període, impulsat per les necessitats de la dinastia borbònica, marca la participació creixent de Catalunya en la Carrera d'Índies, des de les concessions inicials de 1720 fins al lliure comerç de 1778. El treball, estructurat en quatre etapes successives, es basa en una rigorosa recerca arxivística, centrada principalment en les activitats dels patrons i comerciants de Canet de Mar, per detallar les singularitats del comerç marítim català. La publicació és el resultat del Premi Iluro 2023.

Lluís DOMÈNECH I MONTANER
Estudis i articles publicats
 Canet de Mar: Centre d'Estudis Lluís Domènech i Montaner, 2024. 550 p., 30 €.

Aquest llibre és el primer volum del recull dels escrits de Lluís Domènech i Montaner publicats entre 1875 i 1922, una compilació essencial que aprofundeix en la seva trajectòria intel·lectual i reflexiva en àmbits com l'arquitectura, la política, la història i l'art. Editat pel Centre d'Estudis Lluís Domènech i Montaner com a part d'un projecte de cinc volums, presenta els textos de Domènech de manera cronològica, i així permet una lectura que revela l'evolució de les seves idees i inquietuds. L'obra no només és una font valuosa per conèixer millor la figura de l'arquitecte, sinó també per comprendre el context històric i cultural de Catalunya durant els anys que abracen els seus escrits.

Caramella, núm. 51
 Prats de Lluçanès: Associació Caramella, 2025. 156 p., 10 €.

El darrer número de la revista *Caramella* està dedicat a la cultura popular del Maresme, de la qual explora la identitat i el patrimoni a través d'articles que tracten temes com l'associacionisme lúdic, els instruments tradicionals i festes destacades com Les Santes de Mataró o la festa de Sant Roc d'Arenys de Mar. També es posa en valor la tradició marítima i altres celebracions emblemàtiques de la comarca. La revista inclou a més un dossier especial que se centra en el llegat de Josep Anselm Clavé, mentre que altres seccions exploren aspectes musicals, balls tradicionals i figures rellevants del món cultural. El número ofereix una visió completa de la riquesa i diversitat de la cultura popular maresmenca.

Del Penedès, núm. 39-40

Vilafranca del Penedès: Institut d'Estudis Penedesencs, 2024. 420 p., 10 €.

El nou número doble de la revista *Del Penedès* recull un total de vint articles de temes diversos relacionats amb la història i el patrimoni de la zona, amb estudis sobre el Castell de Calafell al segle XVI, l'Hospital de Sant Joan Baptista de Sitges i la memòria històrica de la Guerra Civil. També aborda el paper de grans empreses vinícoles, l'evolució urbanística de Vilafranca i figures destacades com la pedagoga Ximeta. El número explora aspectes de la cultura paisatgística, la literatura de Víctor Balaguer i elements simbòlics com els romeus de Vilafranca. Completen l'edició un inventari de toponímia penedesenca, ressenyes bibliogràfiques i un recull d'obituaris en homenatge a figures rellevants del Penedès.

Maria Ester FABRA SALVAT Els barons de Vallmoll Vincles familiars i ocupació del castell. Una visió històrica i arqueològica

Valls: Institut d'Estudis Vallencs, 2024. 239 p., 15 €.

L'estudi aprofundeix en la història del castell a través de dues perspectives interconnectades: l'anàlisi de la baronia, amb un recorregut pels titulars des del segle XIV al XIX i els seus vincles amb Vallmoll, i la vida al castell, en què destaca l'exhibició de poder de les famílies nobles mitjançant el luxe de les ceràmiques vidriades i l'arquitectura del castell-palau. Les excavacions arqueològiques del 2011 han permès recuperar informació essencial sobre aquest monument, fins ara molt desconegut, i revelar-ne la majestuositat i el significat polític i econòmic. La publicació del llibre és fruit del XXXIII Premi Rodon Giró de la Fundació Ciutat de Valls.

Gabriel RAMON-MOLINS La construcció de la modernitat a Montgai i Butsènit d'Urgell. Del feudalisme tardà a l'arribada del capitalisme (1714-1931)

Lleida: Edicions de la Universitat de Lleida, 2024. 111 p., 15 €.

El llibre analitza l'evolució de Montgai i Butsènit d'Urgell des del feudalisme tardà fins al capitalisme, estudiant el medi físic i l'economia agrària i ramadera, alhora que destaca la modernització agrària i la importància de les desamortitzacions. També tracta les transformacions industrials i els límits del creixement demogràfic mentre teixeix la realitat social i política d'ambdós espais mitjançant l'estudi de les elits locals, com ara els nobles i l'Església, l'impacte de les reformes de la Nova Planta, l'endeutament crònic i el pas al republicanisme. Finalment, s'aprofundeix en el paper de Montgai i Butsènit en la Guerra de Successió i la seva transició cap a la modernitat dins el context català.

La Rella, núm. 37

Elx: Institut d'Estudis Comarcals del Baix Vinalopó, 2024. 275 p., 20 €.

El darrer número de l'anuari de l'Institut d'Estudis Comarcals del Baix Vinalopó inclou una sèrie d'articles centrats en la investigació i divulgació històrica, cultural i educativa de la comarca. S'hi tracten temes com l'arquitectura de cines al Camp d'Elx, la societat crevillentina dels segles XIX-XX a partir de la premsa, i possibles propostes de renaturalització del riu Vinalopó a Elx. També s'analitzen les deliberacions dels consells de Barcelona sobre Elx i Crevillent el segle XV, un inventari d'armes de 1409, i documents sobre confraries alacantines i la defensa marítima d'Elx els segles XIV-XV. Finalment, s'inclouen materials per a l'ensenyament, com un estudi sobre intel·ligència artificial en l'àmbit STEM i un article en record del professor Juan Fernández Cursach.

Pere GOMILA i Josefina SALORD (eds.) Homenatge a Joan Hernández Mora

Textos i Estudis

Maó: Institut Menorquí d'Estudis, 2024. 257 p., 18,00 €.

Homenatge a Joan Hernández Mora recull, a través de textos i fotografies dels autors, els estudis presentats durant la jornada que la Secció de Llengua i Literatura de l'Institut Menorquí d'Estudis va dedicar a aquest destacat intel·lectual i home de cultura amb motiu dels cent vint anys del seu naixement. Quatre dècades després de la seva mort, la publicació d'aquest volum vol contribuir al coneixement d'un dels intel·lectuals més rellevants de la Menorca del segle XX. Alhora, es pretén que serveixi com a estímul per continuar aprofundint en el seu llegat, la seva producció i la xarxa de relacions que va teixir, ja que explorar aquests aspectes permet comprendre millor aquest període de la història menorquina.

MIQUEL GARAU. Càtedra d'Economia Social. Fundació Tecnocampus-UPF**LA COL-LECCIÓ 'COOPERATIVISTES CATALANS':
UN LLEGAT IMPRESCINDIBLE**

El cooperativisme a Catalunya ha estat un motor essencial dels canvis socials i econòmics del país. Compta amb una tradició de més de cent cinquanta anys, però la seva història ha estat sovint desplaçada del relat històric. Al llarg dels darrers vint anys la col·lecció «Cooperativistes Catalans» ha permès recuperar aquesta memòria col·lectiva, posant el focus en les biografies de les persones que han liderat el moviment cooperatiu. La col·lecció, impulsada per la Fundació Roca Galès i publicada per Cossetània Edicions, consta de 38 volums i ha esdevingut un projecte sòlid, singular i insubstituïble, en l'àmbit dels estudis sobre cooperativisme. Amb la seva finalització ens trobem davant d'una oportunitat per reflexionar sobre la seva transcendència, no només com a iniciativa editorial, sinó també com a eina per recuperar i posar en valor el ric patrimoni immaterial del cooperativisme català.

El seu naixement no es pot deslligar de la figura del director i impulsor, el doctor Antoni Gavallda (URV), reconegut estudiós del cooperativisme agrari amb una extensa trajectòria acadèmica. El seu afany i entusiasme contagiosos han fet possible la participació de la plana major dels estudiosos sobre cooperativisme català en el projecte. També impulsà la creació d'un potent consell assessor, que ha reunit una desena d'investigadors de totes les universitats públiques catalanes i ha garantit en tot moment el rigor i la qualitat de les obres.

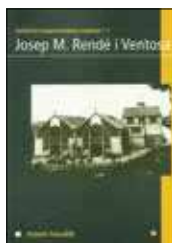
Lluny d'una mirada esbiaixada, el conjunt de biografies publicades ofereix una visió plural i equilibrada on s'integren totes les branques de la cooperació (agrària, pro-

ducció, consum, etc.). Posseeix una encertada perspectiva diacrònica que abasta totes les etapes del cooperativisme històric, començant pels orígens (J. Roca Galès, Salvador Pagès o Fernando Garrido) fins al darrer terç del segle XX (Pere Boldú, Andreu Cortines o Juli Vela). La col·lecció ha valorat totes les formes de contribució al moviment: des de les aportacions doctrinals de J. Ventosa i Roig o A. Pérez Baró fins a la capacitat organitzativa desenvolupada per J. Salas Anton, Eladi Gardó o J. Coloma, sense oblidar aquells que, des de la base, van liderar la creació de cooperatives, com J. Peiró o J. Rovira. Tan-

mateix, el més destacable de la col·lecció ha estat la superació del tradicional enfocament barceloní, ja que el conjunt de biografies recollides ofereix una visió àmplia i integradora del desenvolupament històric del cooperativisme a tot el país, posant en relleu la diversitat territorial i la variada procedència social dels impulsors. Aquesta descentralització s'ha traslladat també als actes de presentació de cada un dels volums publicats, que s'han

celebrat arreu del territori i han escampat el bon nom de la Fundació Roca Galès per tot el país.

Amb aquesta col·lecció la Fundació Roca Galès ha garantit que el llegat dels cooperativistes catalans no quedi en l'oblit, posant a l'abast del públic el coneixement i l'experiència d'aquells que van apostar per un model de societat més just i solidari. No només visible i honora el passat comú de la tradició cooperativa, sinó que convida a reflexionar sobre el seu paper en el futur, com a eina clau del canvi social.

Directors: Ramon Arnabat (URV), Josep Santesmas (CCEPC), Coordinació d'aquest número: Meritxell Ferré Baldrich; Producció: L'Avenç; Disseny original: Can Seixanta; Tria de novetats: Carlos Moruno (IRMU); Dipòsit Legal: B. 47.520-76; ISSN 2339-6997

Consell de redacció: Victòria Almuni (C.E. Seniençs), Joan Busqueta (UdL), Bernat Campins (Institut d'Estudis Baleàrics), David Cao (P. Estudis Osonencs), Meritxell Ferré (Centre de Lectura de Reus), Narcís Figueras (UOC), Enric Garcia Domingo (M. Marítim Barcelona), Andreu Ginés i Sánchez (Federació d'Instituts d'Estudis del País Valencià), Oscar Jané (UAB), M. Carme Jiménez (IRMU), Manuel Lopez Esteve (UdL), Joan-Lluís Mas (Terra dels Avis, Cat. Nord), Jordi Morell (Taller d'Història del Clot), Manuel Pastor (Federació d'Instituts d'Estudis del País Valencià), Jaume Perarnau (Museu Nacional de la Ciència i de la Tècnica de Catalunya), Joaquim M. Puigvert (UdG), Teresa Reyes (Oficina Patrimoni Cultural - Diputació Barcelona), Enric Sagner (UdG), Carles Santacana (UB), Sebastià Serra (UIB), Ramon Ten (Fundació Bosch i Cardellach), Francesc Viso (CCEPC).

Consell assessor: Agustí Alcoberro (UB), Ferran Archilés (UV), Josep Casanovas (UVic-UCC), Montserrat Duch (URV), Enric Guinot (UV), Antonieta Jarne (UdL), Antoni Mas Forners (C.E. Repoblació Mallorca. UIB), Marina Miquel (Subdirecció general del Patrimoni Arquitectònic, Arqueològic i Paleontològic), Conxita Mir (UdL), Vicent Olmos (UV), Joan Peytavi (UPVD), Santi Ponce (UVic-UCC), Joan Santacana (UB), Antoni Virgili (UAB).
<http://www.irmu.org/projects/plecs>.

Revista editada per:

